MIRCEA ELIADE

DESPRE EMINESCU ȘI HASDEU

junimea

Mircea Eliade

DESPRE EMINESCU ŞI HASDEU

Ediţie îngrijită şi prefaţă
de
MIRCEA HANDOCA

JUNIMEA ◆ 1987

Coperta : GEORGE SCUTARU

CUVINT INAINTE

Eminescu și Hasdeu sînt două din personalitățile literaturii noastre cărora Mircea Eliade le-a consacrat numeroase studii. Făcînd parte din categoria acelor „uomo universale", mari patrioți și gazetari, ei sînt autorii unei opere dominate de istorie.

Iorga, Pârvan, Blaga, Brâncuși, Enescu, Rebreanu și Camil Petrescu au stat și ei în atenția eseistului.

Într-un articol mai amplu, după o prezentare analitică a contribuțiilor eliadești, conchideam

„Îngemănarea dintre specificul național și universal, continuitatea filonului românesc de-a lungul veacurilor și creația populară ca permanent izvor al culturii noastre — în muzică, plastică și literatură — iată dominantele spiritualității românești în viziunea lui Mircea Eliade".[1]

Aceste trăsături caracterizează și interpretările din volumul de față.

Mircea Eliade, fascinat în adolescență și în prima tinerețe de strălucirea poeziei eminesciene, i-a consacrat mai tîrziu cîteva analize, sinteze, recenzii și articole comemorative. Fără să fie apologetice, aceste texte dovedesc o profundă cunoaștere a operei poetului nostru național. Referiri la Eminescu vom găsi și în articolele despre Hasdeu, Iorga și Pârvan, precum și în numeroase eseuri din perioada interbelică.

---

[1] Mircea Handoca, *Forța creației românești, Spiritualitatea noastră în viziunea lui Mircea Eliade,* în „România literară", 1985, mai 16, nr. 20, p. 19-21.

Corespondența particulară a lui Mircea Eliade constituie și ea o mină neexplorată, oferind sugestii de interpretare și judecăți de valoare.

Numele celui mai reprezentativ poet român apare încă din însemnările de la început ale lui Eliade, însă pentru prima oară reflectează temeinic asupra structurii lui de tip enciclopedist în toamna anului 1926, cînd îl pune alături de Dimitrie Cantemir, B. P. Hasdeu și Nicolae Iorga „Eminescu n-a avut timp să-și definească toate contururile personalității sale. A vădit totuși o structură enciclopedică și tendințe către poligrafie". [2]

Eminescu va fi alăturat celorlalte personalități universaliste, delimitînd enciclopedismul și profetismul cultural al lui I. Heliade Rădulescu și Iorga de universalismul și filozofia lui Cantemir, Hasdeu și Eminescu. „De altfel toate geniile incipiente ale culturii românești posedă — într-un grad mai mult sau mai puțin dezvoltat — structura aceasta polivalentă, posibilități de activare în mai multe domenii". [3]

Într-o conferință consacrată lui Hasdeu și în *Introducerea* la ediția critică a operelor acestuia (1937), Mircea Eliade continuă paralela între cei doi titani, după ce remarcase nerăbdarea creației drept o caracteristică a marilor personalități din cultura română a secolului al XIX-lea.

Eliade încearcă să destrame legenda că originalitatea are de suferit de pe urma însușirii unei temeinice culturi, a unei bogate lecturi. Exemplul cel mai elocvent e tot autorul *Glossei*: «Un Mihai Eminescu verifică rezistența celulei românești tot atît de sigur ca o luptă istorică împotriva unei cotropiri străine. Oare s-a temut Eminescu de vreo cultură, de vreo filozofie sau poezie străină ? Oare n-a fost el românul care a pătruns pretutindeni în cultura universală fără să-i pese de primejdii, fără să se teamă de influențe și sterilitate ? Volumele recente ale d-lui G. Călinescu aduc un enorm material inedit în care descoperim marea foame spirituală a lui Eminescu și toate „influențele" veacului. De la buddhism și Schopenhauer

---

[2] Mircea Eliade, *Hasdeu,* în „Cuvîntul", an III (1926), noiembrie 4, nr. 611, p. 2.

[3] M. Eliade, *Hasdeu și cultura românească,* în „Vremea", an V (1932), septembrie 4, nr. 253, p. 7.

pînă la romanticii francezi și poezia clasică — a rămas ceva pe care să nu-l fi gustat Eminescu, a rămas vreun teritoriu spiritual pe care să nu fi pătruns măcar provizoriu și în pripă ? Și același lucru se verifică pretutindeni : Dante, Shakespeare, Cervantes, Rabelais, Goethe — toți au fost oameni dîrzi, neînfricați de influențe». [4]

Primul articol consacrat în exclusivitate lui Eminescu apare în 1933. Este anul în care Constantin Botez publica în Editura Cultura Națională o splendidă ediție de 600 de pagini a poeziilor eminesciene, însoțite de numeroase note și variante. Mircea Eliade, alături de Șerban Cioculescu, salută cu entuziasm acest eveniment editorial. Chiar dacă jumătatea de secol care a trecut atenuează superlativele, să nu uităm sîntem înaintea monumentalei ediții Perpessicius.

Ediției Const. Botez i s-au adăugat studiile lui G. Călinescu și Tudor Vianu.

La curent cu bibliografia exhaustivă eminesciană, Mircea Eliade, îndrăgostit de poet, știe să fie în același timp lucid în articolul intitulat *Momentul Eminescu* : „Eminescu rezistă vremii, opera lui crește cu cît trec anii, viața lui ne ajunge mai scumpă cu cît se împuținează amănuntele inedite. Revenirea aceasta la Eminescu nu este apologetică, nici elegiacă. Dl. Călinescu a purces la o critică severă, la un studiu precis, în care legendele și exagerările nu au ce căuta. Eminescu e destul de mare ca să se poată dispensa de orice mit și de orice superstiție crescută în jurul numelui său". [5]

Insula lui Euthanasius pornește de la un comentariu pe text : începutul capitolului al III-lea din *Cezara*. Citînd o pagină din nuvela eminesciană (scrisoarea bătrînului sihastru), Mircea Eliade o consideră „cea mai desăvîrșită viziune paradisiacă din literatura română".

Folosind observațiile călinesciene din volumul V al *Operei lui M. Eminescu,* Eliade aprofundează analiza, oprindu-se asupra magiei insulei ca spațiu inițiatic care rezolva problema personajelor.

---

[4] *Restaurarea demnității românești,* în „Vremea", an IX (1935), septembrie 1, nr. 403, p. 3.

[5] *Momentul Eminescu,* în „Viața literară", an X (1935), august-septembrie, nr. 3, p. 1.

Într-una din lucrările sale teoretice despre simboluri, tradusă în peste zece limbi, Mircea Eliade va preciza într-o notă : „Am consacrat simbolismului insulei și nudității în opera unuia din cei mai mari poeți ai secolului al XIX-lea, Mihai Eminescu, un studiu publicat în 1939". [6]

În perioada cînd a fost atașat cultural la Lisabona, Mircea Eliade a semnat cîteva eseuri în revistele portugheze și spaniole. *Camões și Eminescu* a apărut mai întîi în „Acção" (Lisabona) la 3 septembrie 1942, fiind reprodus în „El Español" (Madrid) la 7 noiembrie 1942, apoi în „Vremea" la 9 mai 1943. Acest studiu a fost readus recent în actualitate prin reimprimarea lui în revista „Secolul 20".

Paralela dintre cei doi poeți subliniază contribuția adusă de ei la îmbogățirea geniului latin. Cu referiri la *Melancolie, Mortua est, Scrisoarea I, Doina, Glossă,* eseul conține numeroase observații originale, subtile și penetrante. Mă opresc asupra uneia din ele, neformulată de nimeni înaintea lui Mircea Eliade „Pesimismul lui Eminescu își are originea într-o viziune tragică a existenței, dar această viziune e sobră, demnă, virilă și se recunoaște într-însa resemnarea calmă a dacilor și disprețul lor pentru moarte și pentru suferințele fizice".

Eminescu poetul neamului român s-a tipărit pentru prima oară în Portugalia la 1 octombrie 1942.

Și într-o lucrare de sinteză a lui Mircea Eliade, destinată să fie răspîndită în Peninsula Iberică, sînt dedicate cîteva pagini omului universal Mihai Eminescu, preocupat de filozofie, lingvistică, economie politică și ocultism. O personalitate care „traduce pe Kant și citește *Upanișadele*... creatorul naționalismului poetic românesc". [7]

Documentîndu-se pentru articolul *Dor — A sauda de romena,* recitește *Mai am un singur dor.* «Credeam pînă acum — scrie Eliade — că e vorba, aici, de dorința de reintegrare în Cosmos. Încep să cred că e altceva, dorința de a-și regăsi, prin moarte, adevărata sa familie cosmică

---

[6] *Images et symboles,* Ed. Gallimard, 1952, p. 13.

[7] Mircea Eliade, *Os romenos latinos do oriente,* Livraria Classico editora A. M. Teixeira, Lisboa, 1943, p. 83.

(apele, munții, astrele, pădurile). Nu reintegrarea — ci reîntoarcerea acasă „la ai săi"».

În cadrul cursului de limbă română, inaugurat în 1942 la Universitatea din Lisabona, s-a organizat un concurs literar constînd din traducerea în limba portugheză a poeziei *La steaua*. Din juriu a făcut parte și Mircea Eliade.

De fapt, oriunde s-ar afla, în America, Franța, Elveția, Mexic sau aiurea, în momentele de relaxare sau de meditație — neîncetat — e obsedat de ținuturile natale pe care le rememorează nostalgic. Adeseori meleagurile dragi se contopesc cu cadrul și esența poeziei eminesciene. In 1949 mărturisea „Noi, cei de aici, rupți de pămînt și de neam, regăsim în el tot ce-am lăsat în urmă, de la văzduhul munților noștri și de la melancolia mării noastre, pînă la cerul nopții românești și teiul înflorit al copilăriei noastre. Recitindu-l pe Eminescu ne reîntoarcem, ca într-un dulce somn, la noi acasă".

La începutul lui ianuarie 1950 s-a sărbătorit centenarul nașterii lui Eminescu. Nu se putea ca Mircea Eliade să lipsească din rîndul celor ce l-au elogiat pe poet. Dintre numeroasele conferințe pe care le-a ținut în acest an, cea consacrată lui Eminescu o consideră „singura interesantă".[8] Regretăm că pagina *Jurnalului* e atît de laconică.

Dintr-o scrisoare trimisă de Mircea Eliade criticului și istoricului literar Dumitru Micu, la 12 noiembrie 1973, aflăm însă cîteva revelatoare amănunte despre această conferință ținută la Paris, într-o sală de la Sociétés Savantes «Mă apropiam de Eminescu ca indianist. Nu discutam „influențele" și „sursele" (în care nu prea cred). Încercam să stabilesc o paralelă între două „sisteme paradoxale" pesimismul filosofic al lui Eminescu și extraordinara lui *prezență* în concretul istoric românesc (care-l face cel mai profund gazetar politic al epocii sale); poziția „paradoxală" a filozofiei indiene în primul rînd Vedãnta, afirmînd pe de o parte irealitatea lumii (maya) și acceptînd, pe de altă parte, structurile sociale, riturile tradiționale, chiar și „Cultul idolilor". Gîndirea indiană a rezolvat aparenta contradicție, postulînd cele două perspective *(hic et nunc* și *in aeternum)* drept trepte onto-

---

[8] *Fragments d'un Journal,* Ed. Gallimard, Paris, 1973, p. 118.

logice. Deși nu cunosc nici un text al lui Mihai Eminescu în care să se facă aluzie la această „soluție metafizică", bănuiesc că o împărtășea ; altminteri ar fi riscat o paranoia, căci nimeni nu poate trăi indefinit o „contrazicere" de asemenea proporții. Mai ales un geniu atît de autentic ca Mihai Eminescu».

La curent cu preocupările lui Constantin Noica de a edita cele 44 de caiete rămase de la Eminescu, Mircea Eliade îi scria acestuia la 26 octombrie 1970 „Cînd vei reuși să editezi și caietele lui Eminescu, vei fi triumfat acolo unde s-au aflat în treabă și unde au visătorit atîția".

Studiile lui Noica despre Eminescu îl încîntă și nu-și poate stăvili bucuria :

1 decembrie 1975 «Am citit și recitit cu delicii pe Eminescu pe care l-am găsit la Chicago. Deși cunoșteam unele pagini din revistele unde fuseseră tipărite, de-abia acum, *în carte,* înțelesul tău îmi revelează adevărata dimensiune a lui Eminescu. Tot ce spui despre „Caiete", despre un *uomo universale,* despre *Archaeus,* fuior, neființă etc. m-au încîntat într-o măsură de care nu-ți poți da seama, pentru că tu trăiești aproape de aceste izvoare de viață și gînd românesc, în timp ce eu le descopăr arareori în publicațiile care-mi cad în mînă».

La 3 mai 1976 este încîntat de introducerea scrisă de C. Noica la traducerea lui Kant făcută de Eminescu «Cîte lumini nebănuite descoperi de cîțiva ani în opera și truda marelui nostru „fouding father" !...»

În spiritul constatărilor lui Const. Noica, Mircea Eliade vedea — în 1963 — în Eminescu „cel mai cultivat poet al secolului, singurul care poate fi alăturat lui Goethe". Tot de autorul lui *Faust* îl apropia și tendința către un om universal, „o minte enciclopedică înclinată spre sinteze personale".

Eliade insistă asupra rolului jucat de spiritualitatea arhaică românească în formarea personalității marelui poet «Eminescu reprezintă, fără îndoială, o sinteză genială în care s-au contopit numeroase curente, dar adesea s-a trecut cu vederea bogăția „humusului natal"».

Eliade e cucerit de neasemuita frumusețe a *Postumelor* eminesciene și soarbe cu nesaț toate versiunile aces-

tora, oferite în 1952 și 1958 de volumele IV și V din *Operele* editate de Perpessicius. Nu șovăie să califice multe din versurile inedite „de o nebănuită frăgezime, de o surprinzătoare perfecție".

În 1963 apărea la Roma cartea de aproape 500 de pagini a Rosei del Conte: *Mihai Eminescu — o del Assoluto.* Eliade citește cu interes această monografie pe care o recenzează favorabil, făcînd în același timp cîteva reflecții pe marginea poeziei eminesciene.

Profund cunoscătoare a operei celui mai de seamă poet român, Rosa del Conte, profesoară de literatură română la Universitatea din Roma, citează și traduce cîteva mii de versuri eminesciene, din care mai mult de jumătate din postume, dîndu-ne o operă „densă, bogată, îndrăzneață". „Pentru întîia oară opera poetică a lui Eminescu este analizată și interpretată *în întregimea ei,* adică ținînd seama de toate variantele, fragmentele și ciornele care au fost tipărite în ediția magistrală a lui Perpessicius". [9]

De acord cu Rosa del Conte, Mircea Eliade consideră că nu putem vorbi de o perioadă pesimistă și de alta optimistă în creația eminesciană. Ambele orientări au existat permanent. *Glossă* și *Cu mîne zilele-ți adaugi,* deosebite ca tonalitate, au fost scrise în același an 1883.

Finalul recenziei lui Mircea Eliade e o pătrunzătoare sinteză

«Poate că în această „coexistență a contrariilor" stă cheia cu care am putea descifra „enigma" lui Eminescu faptul că acest „pesimist" în filosofia lui teoretică, era atît de „optimist" cînd interpreta istoria și politica românească ; faptul că acest „tradiționalist" era însetat de culturile occidentale și extrem-orientale ; faptul că acest „conservator" a înfăptuit cea mai radicală „revoluție" lingvistică, fundînd în bună parte poetica română modernă și contribuind, ca nimeni altul, la purificarea, însănătoșirea și îmbogățirea prozei literare și didactice. Poate că această „coexistență a contrariilor" era cerută chiar de

[9] Mircea Eliade, *Eminescu sau despre absolut,* 1963, decembrie.

structura „omului universal“ așa cum tindea să-l întrupeze geniul lui Eminescu». [10]

Departe de țară, Mircea Eliade se gîndește permanent la marele poet și nu lasă să treacă un an fără să recitească, măcar în parte, ediția poeziilor publicate de Perpessicius pe hîrtie de Biblie.

Citește în manuscris cartea lui Allain Guillermou, *Lirica lui Eminescu*, și este entuziasmat de volumul *Hyperion I* al lui George Munteanu «Cartea mi se pare admirabilă și pentru întîia oară *înțeleg* viața lui Eminescu. Nici biografia lui Călinescu, nici romanele lui Lovinescu nu mă convinseseră. Undeva, mi se pare că „viața“ pe care o reconstituiau nu putea fi a lui Mihai Eminescu, îi lipsea o dimensiune, poate cea mai semnificativă. Am regăsit-o în *Hyperion I*». [11]

E conștient că poezia lui Eminescu a însemnat „revoluționarea“ limbii noastre literare „Aproape nimeni pînă la Eminescu nu îndrăznea să scrie limba vorbită, țărănească. Limba noastră scrisă urma modele streine fie calapodul vechilor traduceri din slavonește, fie structura limbilor din care se tradusese în ultimele două secole adică neo-greaca, italiana și franceza... Autorii români au reușit să scrie bine *românește* de-abia de la Eminescu încoace, adică de mai puțin de o sută de ani“. [12]

Prezentînd dincolo de granițele țării personalitatea lui Eminescu, Mircea Eliade îl asociază lui Cantemir, Hasdeu, Iorga și Pârvan. El însuși aparține acestei tradiții culturale care nu acceptă incompatibilitatea între investigația științifică și cea literară. În discursul de recepție la Academia belgiană arăta „Cel mai ilustru poet român — Mihai Eminescu — era de asemeni un filozof original și unul dintre cei mai eruditi printre contemporani“. [13]

Studiile și articolele lui Mircea Eliade despre poetul național au fost remarcate de numeroși exegeți.

---

[10] *Ibidem*, p. 3.

[11] Scrisoarea lui Mircea Eliade către D. Micu din 12 noiembrie 1973.

[12] Mircea Eliade, Freiburg, 1962.

[13] *Séance publique du 19 février 1977. Réception de M. Mircea Eliade*, Bruxelles, Palais des Académies, 1977, p. 17.

Al. Oprea consideră *Insula lui Euthanasius* (1939) un ...lt eseu"[14], fiind de acord că nuditatea din *Cezara* ...nimic licențios, păstrînd în ea reîntoarcerea la pri-...d. După ce face cîteva observații de amănunt, ...ul *Faurului aburit* conchide: «Îi dăm dreptate lui Eliade atunci cînd, trecînd în revistă elementele ...ice și insulele paradisiace în care vede „categorii ...tice majore" specifică în chip apăsat, că acestea ...ază „influențe", ci definesc o anumită poziție a o-...ului în cosmos. Înrudirea lui Eminescu cu alți mari ...i romantici nu poate fi așadar explicată prin influ-...țe, ci prin experiența și metafizica lor comună».[15]

Amita Bhose, într-un studiu de literatură comparată, ...referă la această interpretare eliadistă, apropiind *Insula lui Euthanasius* de insulele transcendentale indiene ...dvipa și Sukhavati din legenda budistă și cu lacul ...avatapa în cea hindusă[16].

Republicînd eseul din 1943 al lui Mircea Eliade, *...moes și Eminescu*, Marin Bucur îl însoțește de un ...ment comentariu, subliniind noutatea ideilor ilustru-...lui nostru compatriot: „Dacismul apărînd ca un spațiu al latinității, ca o față complementară a ei și ca o dimen-...iune inedită a geniului acestui spațiu, iată o idee care ...ltă și astăzi meditație și interes. Dacia are zestrea de ...ritualitate adusă tezaurului de bunuri ale latinității, ... către un poet român.

Acest fond originar, misterios, eroic, mîndru, dă prin Eminescu o expresie a trăirii poetice existențiale pe care nu o mai găsim la nici un poet romantic modern. Latini-tatea trăiește nu prin transplanturi de culturi, ci prin ...ntezele și procesele continui dintre structuri, din aceste

---

[14] Al. Oprea, *În căutarea lui Eminescu. Gazetarul*, Editura Minerva, București, 1983, p. 340. Textul lui Eliade e datat (proba-bil dintr-o greșeală de tipar) 1938. În realitate el a apărut în „Revista Fundațiilor Regale", an VI (1939), iulie, nr. 7, p. 100-109, ...ar în volum în 1943.

[15] *Ibidem*, p. 342.

[16] Vezi Amita Bhose, *Ecouri din Kalidasa*, capitolul V din lucrarea *Eminescu și India*, Editura Junimea, Iași, 1978, Colecția „Eminesciana" nr. 12, p. 64.

explorări veșnice în adîncime, acolo unde s-au produs și legăturile de durată". [17]

Aurelia Rusu, într-una din interpretările sale eminesciene citează un amplu pasaj dintr-un interviu luat de mine lui Mircea Eliade. Este vorba de conferința din 1950 despre Eminescu, ale cărei idei vin în sprijinul autoarei. [18]

Eu însumi am comentat studiile și conferințele lui Eliade consacrate lui Eminescu, folosind și cîteva scrisori inedite ale marelui savant către Constantin Noica și D. Micu. [19]

Dar numele lui Mircea Eliade este legat de opera eminesciană și exegeții ei mult mai temeinic. Cel puțin zece din cărțile lui Mircea Eliade despre mituri, simboluri și istoria religiilor oferă cercetătorilor sugestii, date, ipoteze, argumente sau concluzii în cercetarea creației eminesciene.

Analizînd *Venere și Madonă*, Zoe Dumitrescu-Bușulenga citează lucrarea lui Eliade *The two and the one*. [20]

Cartea postumă a lui Petru Caraman *Pămînt și apă* este (după cum se subintitulează) o „contribuție etnologică la studiul simbolicei eminesciene". Încă din *Considerațiile introductive* privind simbolul prin prisma etnologică, fostul colaborator al revistei „Zalmoxis" se bazează pe lucrările majore ale lui Eliade.

Cele peste 300 de pagini ale studiului lui Caraman stăruie asupra simbolurilor eminesciene de tip arhaic, în genul celor studiate de autorul *Tratatului de istorie a religiilor*. În cercetarea sa, regretatul folclorist elogiază contribuțiile esențiale aduse de Mircea Eliade, insistînd asupra talentului său excepțional, uimitoarei lui erudiții de poliglot și pasionat indianist : „Nici un alt cercetător român sau străin n-a arătat într-un mod atît de convingător importanța [simbolurilor arhaice] în viața oame-

---

[17] Marin Bucur, *Paradoxul unei paralele, Dacismul eminescian ca ipostază a latinității*, în „Secolul 20" nr. 7-8-9, 1980, pp. 156-164.

[18] Aurelia Rusu, *Lecțiuni și convergențe*, Editura Eminescu, 1984, p. 36.

[19] Mircea Handoca, *Prezența lui Eminescu în eseistica lui Mircea Eliade*, în „România literară", an XVII (1984), iunie 14, nr. 24, p. 19.

[20] Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *Eminescu. Cultură și creație*, Editura Eminescu, 1976, pp. 82, 83, 84, 85, 86, 89.

nilor de pretutindeni ca ilustrul istoric al religiilor Mircea Eliade, care e în același timp etnolog și remarcabil filosof, în special metafizician. Nimeni n-a studiat cu mai multă competență și mai documentat tainele gîndirii simbolice; nimeni nu le-a pus într-o lumină mai clară ca el. În prodigioasa-i activitate științifică, Mircea Eliade a urmărit îndeaproape complexa problematică a simbolurilor, nu numai într-o serie de studii speciale, pe care i le-a consacrat, ci a abordat-o tangențial, iar uneori chiar direct — și în lucrările sale cu alte subiecte. Rezultatele investigațiilor lui au fost unanim apreciate de specialiști". [21]

Cartea lui Eugen Tudoran, *Mihai Eminescu. Epopeea română,* valorifică în mod creator date și idei din scrierile lui Mircea Eliade în capitolele: *Istorie, mit și poezie, Mit românesc, Demonul și titanul, Mit, demitizare, satiră.* Sînt extrase și interpretate definirea și caracteristica miturilor, referirea la recitatorii de mituri în societățile arhaice, marea zeiță a Pămîntului, simbolismul lunar — din cărțile lui Eliade: *Aspecte ale mitului, Le mythe de l'éternel retour, Mitul reintegrării, Traité d'histoire des religions. De la Zalmoxis la Genghis-Han. Images et symboles,* precum și capitolul *Literatura orală* din *Histoire des litteratures.* [22]

Dan C. Mihăilescu în *Perspective eminesciene* [23] folosește aceleași lucrări, adăugîndu-le și *Le sacré et le profane.*

Studiul Elenei Tacciu, *Eminescu — Poezia elementelor,* pornește de la cercetările lui Gaston Bachelard, Gilbert Durand și Mircea Eliade, analizînd postumele din tinerețe. [24]

Într-o conferință ținută la Sorbona despre mitul tînărului geniu, Mihai Zamfir reține „demonstrația" lui

---

[21] Petru Caraman, *Pămînt și apă.* Contribuție etnologică la studiul simbolicei eminesciene. Ediție, prefață, note și indice de Gheorghe Drăgan, Editura Junimea, Iași, 1984, p. 26.

[22] Vezi Eugen Tudoran, *Mihai Eminescu. Epopeea română,* Editura Junimea, Iași, 1984, pp. 16, 17, 25, 26, 27, 29, 34, 37, 40, 41, 46, 56, 58, 102, 104, 112, 130, 152, 230, 318, 335.

[23] Dan C. Mihăilescu, *Perspective eminesciene,* Editura Cartea Românească, 1982, p. 161.

[24] Elena Tacciu, *Eminescu și poezia elementelor,* Editura Cartea Românească, 1978, pp. 11, 43, 51-52, 92, 94, 142.

Mircea Eliade despre mit și trăsăturile lui distinctive, așa cum apare în *Mitul eternei reîntoarceri, Mituri, vise și mistere, Sacrul și profanul.*[25]

Dezbătînd prezența mitului în poezia eminesciană, Aurel Petrescu citează aceleași lucrări de referință.[26]

Desigur, și alți cercetători ai creației eminesciene au stabilit relații cu eseistica sau personalitatea lui Mircea Eliade. Paginile de față n-au urmărit o inventariere și nici stabilirea unei ierarhizări valorice a exegezelor discutate. Ne-am propus să glosăm pe marginea cîtorva cărți ce sugerează unele afinități.

Eminescu nu lipsește nici din beletristica lui Mircea Eliade. *Domnișoara Christina* are unele similitudini de „acțiune" cu poezia eminesciană și reproduce numeroase versuri din *Luceafărul* și *Strigoii*. Simbolul insulei din *Cezara* este „reluat" în *Șarpele*. În *Pe strada Mîntuleasa* cineva recită din *Melancolie*. Numele poetului apare într-un dialog din *Șanțurile*. Onomastica unor personaje din nuvelistica fantastică eliadescă are puternice rezonanțe eminesciene.

Eugen Simion asociază *Tinerețe fără tinerețe* cu *Sărmanul Dionis*, unde totul nu e decît vis. Generalizînd asupra prozei fantastice a lui Mircea Eliade, distinsul critic îi găsește afinități cu cea a lui Caragiale și Eminescu „pe o linie a spiritualității românești cu cea a lui Eminescu din *Sărmanul Dionis*".[27]

Eminescu se identifică în conștiința lui Mircea Eliade cu esența spiritualității românești, e *alfa* și *omega*. Atunci cînd în octombrie 1981, în interviul pe care i l-am luat, l-am întrebat ce vers dintr-o poezie românească îi vine mai întîi în minte, a citat înainte de toate, din Eminescu

---

[25] Vezi Mihai Zamfir, *Constituirea mitului eminescian : glose despre un mit modern*, în volumul *Eminescu după Eminescu* (comunicări prezentate la Colocviul organizat de Universitatea din Paris-Sorbona 12-15 martie 1975), volum îngrijit de Dim. Păcurariu, Editura Junimea, Iași, 1978, „Eminesciana", nr. 18, p. 98, 99 și 101.

[26] Vezi Aurel Petrescu, *Eminescu. Originile romantismului*, Editura Albatros, 1983, pp. 187, 275, 300.

[27] Eugen Simion, *Postfață* la volumul lui Mircea Eliade *În curte la Dionis*, Editura Cartea Românească, 1981, p. 660.

„Evident Părea că printre nouri s-a fost deschis o poartă"... [28]

*

* *

Hasdeu a fost cunoscut de marea masă de cititori între anii 1925—1940 în primul rînd datorită strădaniilor lui Mircea Eliade, care a dăruit culturii românești aproape 30 de articole și studii, cinci conferințe și monumentala ediție din 1937.

Cronologic, primul articol consacrat de Mircea Eliade magului de la Cîmpina, publicat într-o revistă studențească (deși autorul era încă elev de liceu), se intitulează *Naționalismul creator. Opera lui Hasdeu.* [29]

Următorul studiu — mai amplu — apărut în două numere consecutive ale unei publicații [30] trece în revistă tot ce s-a scris despre opera titanului și arată lipsa de valoare a unei cercetări apologetice semnate de Iuliu Dragomirescu.

Eseul din „Cuvîntul" schițează o interesantă paralelă între opera lui Hasdeu și Iorga. [31]

La 10 august 1927, apropiindu-se comemorarea a 20 de ani de la moartea lui Hasdeu, e neliniștit de soarta manuscriselor marelui învățat, e vehement cu Iuliu Dragomirescu, stăpînul acestor manuscrise, e nerăbdător să consulte măcar un catalog al cărților din biblioteca lui Hasdeu. Mircea Eliade cere ceea ce el însuși va înfăptui, parțial, peste un deceniu

„Editarea întregii opere a lui Hasdeu cu prilejul comemorării e un fapt de bun simț național". [32]

---

[28] *Pentru o mai corectă înțelegere a condiției umane.* Un interviu cu Mircea Eliade, luat de Mircea Handoca, în „Viața Românească", an LXXVII (1982), februarie, nr. 2, p. 29.

[29] Vezi *Naționalismul creator. Opera lui Hasdeu,* în „Cuvîntul studențesc", 1925, aprilie 13, nr. 5, p. 1.

[30] B. P. Hasdeu, în „Foaia tinerimii", 1925, octombrie 15, nr. 19-20, p. 211-213 și noiembrie 15, nr. 21-22, p. 231.

[31] Vezi *Hasdeu,* în „Cuvîntul" an III (1926), noiembrie 16, p. 2.

[32] *Opera lui B. P. Hasdeu, Reflecții imprudente în jurul unei comemorări,* în „Cuvîntul", an III (1927), august 10, nr. 832, p. 1.

Peste cîteva zile va reveni într-un nou articol în care visează un studiu de sinteză, scris de un tînăr din generația sa. Această lucrare va trebui „să fie erudită, scrisă cu dragoste, cu mult spirit critic și cu înțelegătoare simpatie. Nu o biografie, nu o culegere de rezumate și anecdote, nu o înșiruire de titluri, ani și epitete. O carte care să fie o *reconstituire* a personalității lui Hasdeu și, deci, o oglindire a necesităților generației sale. O carte care să fie înainte de toate o construcție organică". [33]

În 1932, văzînd paragina în care se afla castelul de la Cîmpina, se înfurie și se întristează. [34]

Hasdeu și cultura românească [35] încearcă să sintetizeze și să fixeze locul celebrului învățat în cultura noastră.

În domeniul dramaturgiei, într-o vreme cînd comedioarele franțuzești constituiau un model, Hasdeu cercetează pe Shakespeare și Schiller, le analizează tehnica și încearcă să o valorifice, fără să fie un epigon.

„Materia primă" din celelalte articole *(După comemorarea lui Hasdeu* [36], *Hasdeu eseist romantic* [37]*)* va fi „topită" în *Cuvîntul înainte* al ediției monumentale.

Va elogia ediția *Cuventelor din bătrîni* alcătuită de J. Byck [38], iar după apariția volumului îngrijit de el, va polemiza pe marginea poeziilor lui Hasdeu [39], se va referi pe larg la proză [40], va glosa pe marginea activității de gazetar. [41]

Conferința rostită la Radio București la 17 septembrie 1937 ora 20 e inedită. Textul ei scris cu cerneală albastră pe 12 jumătăți de coală se păstrează în arhiva Societății Radiodifuziunii Române.

---

[33] *O carte asupra lui Hasdeu,* în „Cuvîntul", an III (1927), august 13, nr. 830, p. 1.

[34] Vezi *Țara Lenuței Cocoș,* în „Cuvîntul", an VIII (1932), iunie 27, nr. 2608, p. 1.

[35] Vezi „Vremea", an V (1932), septembrie 4, nr. 253, p. 7

[36] Vezi „Cuvîntul", an VIII (1932), august 29, nr. 2641, p. 3.

[37] Vezi „Vremea", an X (1936), martie 8, nr. 428, p. 4

[38] Vezi „Vremea", an XI (1937), mai 23, nr. 488, p. 8

[39] Vezi „Vremea", an XI (1937), oct. 3, nr. 507, și oct. 17, nr. 509, p. 9.

[40] *Cărți fără noroc. Mieuța de Hasdeu,* în „România literară" an I (1939), mai 7, nr. 6, p. 21.

[41] Vezi *Gînditorul politic Hasdeu,* în „Cuvîntul" an XV (1938) februarie 28, nr. 3158, p. 2.

Contribuția majoră a lui Mircea Eliade la reintegrarea operei lui Hasdeu în patrimoniul spiritualității românești este, indubitabil, ediția în două volume *Scrieri literare, morale și politice* apărută sub îngrijirea sa la sfîrșitul lui mai 1937.

Atunci cînd s-au discutat, în ultimii ani, preocupările hasdeiene ale lui Mircea Eliade, exegeții au comentat — în exclusivitate — această monumentală ediție. Mai precis, ne referim la doi profund cunoscători ai temei Al. Săndulescu și Al. Zub. Primul, într-o comunicare ținută la Institutul de istorie și teorie literară „G. Călinescu" cu prilejul sărbătoririi celor 75 de ani ai lui Mircea Eliade, reconstituie, cu exactitate, istoricul apariției celor două volume și meritele ei. Subliniază noutatea sumarului, variantele, comentariile și importanța bibliografiei. «Mircea Eliade vorbește înaintea lui G. Călinescu despre credința în destin, sarcasmul și satanismul romantic hasdeian și, primul, despre valoarea gazetarului politic (pe care-l aseamănă cu Eminescu) și al cărui democratism, permanenta întoarcere la popor ar izvorî din aceeași căutare a fenomenului originar. Cu toate exagerările, pe care nu le trece totuși sub tăcere, Hasdeu i se pare lui Mircea Eliade că supraviețuiește prin multe din „descoperirile" și „legile" sale, cum ar fi teoria circulației cuvintelor, ipoteza asupra originii basmului, importanța elementului traco-dac în istoria, limba și cultura românească, direcție în care îl prefigurează pe Vasile Pârvan». [42]

Al. Zub, într-un excelent studiu de sinteză, îl include pe Eliade în tradiția enciclopedistă a predecesorilor săi, Hasdeu și Iorga, geniale spirite universale, într-o epocă de strictă specializare. Integrarea fenomenului românesc în circuit universal e unul din meritele de bază ale acestei triplete de aur.

Referindu-se la studiile lui Mircea Eliade de reconsiderare a operei lui Hasdeu, istoricul ieșean precizează „Încercînd să definească geniul hasdeian cu o putere de cuprindere congenială, Mircea Eliade îl descoperea evo-

---

[42] Al. Săndulescu, *B. P. Hasdeu în viziunea lui Mircea Eliade, Istoria unei ediții,* în „Revista de istorie și teorie literară", 1982, oct.-dec. nr. 4, p. 384.

luînd sub zodia acelui enciclopedism ilustrat în cultura română de mai toți cărturarii de seamă".[43]

Procesul de gestație al cărții a fost îndelungat patru ani (fără să mai socotim „antecedentele"). În toamna anului 1933, Al. Rosetti, directorul Fundației pentru literatură și artă i-a propus lui Mircea Eliade să pregătească o ediție critică din opera literară a lui Hasdeu. Pasiunea cu care se „înhamă" la muncă se poate desprinde, parțial, din memorialistică. Eliade ne destăinuie intenția de a scrie o monografie intitulată *Hasdeu și contemporanii săi.* Aflăm despre truda epuizantă a transcrierii, colaționării, verificărilor și corecturilor.

Identificarea îngrijitorului de ediție cu idolul său a fost totală. Pînă și unele elemente biografice coincid.

La începutul lui iunie 1937, imediat după apariția magnificei ediții critice, va fi înlăturat din învățămînt, intentîndu-i-se un răsunător proces.

Indignarea intelectualității românești e impresionantă. Scriitori, filosofi, oameni de artă și cultură, studenți publică articole și semnează proteste. Răsfoirea publicațiilor literare din vara anului 1937 oferă o imagine grăitoare asupra popularității tînărului scriitor care abia împlinise 30 de ani.

Alături de elogiile aduse ediției s-au făcut și unele observații critice. De pildă, Pompiliu Constantinescu, în șase foiletoane apărute în „Vremea", subliniind meritele incontestabile ale celor două volume, face unele rezerve. Lucrul pare firesc, chiar dacă unele păreri personale ale recenzentului s-au dovedit nefondate.

Există însă în epocă un document infamant, emanat de la un mai vîrstnic publicist și istoric literar. D. Murărașu își are locul lui în cultura românească, în special prin studiile consacrate lui Eminescu. Comite însă o mare nedreptate scriind o broșură denigratoare de peste 60 de pagini împotriva ediției lui Mircea Eliade.[44] Afirmații

---

[43] Al. Zub, *Mircea Eliade și tradiția enciclopedică românească,* în „Cronica", an XV (1980), aprilie 18, nr. 16, p. 7.

[44] Vezi D. Murărașu, *Hasdeu, Ediția Mircea Eliade,* București, Tiparul Universitar, 1938.

iresponsabile, lipsite de argumente, se află alături de insulte și calomnii.

Meritele pe care D. Murărașu nu a vrut să le vadă au fost elogiate de zeci de recenzenți. Reproduc doar opiniile a trei admiratori, competenți oameni de cultură, exprimate în modalități diferite; articol de revistă, scrisoare particulară și răspuns la o anchetă.

Important critic literar interbelic, Octav Șuluțiu salută cu entuziasm remarcabila faptă de cultură așteptată cu nerăbdare de toți intelectualii:

„Mircea Eliade ne restituie pe acel mare spirit și cărturar, în două mari volume de *Scrieri alese*, care sînt un model de muncă serioasă, de temeinică cercetare și alegere a materialului, de dispunere sistematică a lui. După o pătimire de peste doi ani deasupra manuscriselor și corecturilor, Mircea Eliade ne pune la îndemînă un material imens a cărui lipsă era de neiertat. Și după toate acestea vine răsplata. Mircea Eliade e socotit indezirabil în universitatea românească. Acolo unde mai sînt încă mulți eretici și nechemați, acolo unde mai sînt nenumărați profesori care nu-și fac datoria, acolo unde sînt oameni care n-au scris un rînd care să rămînă nici măcar pentru o zi, acolo Mircea Eliade ni se spune că nu are ce căuta". [45]

Se păstrează încă o scrisoare a lui J. Byck, excelentul filolog, editor al *Cuventelor din bătrîni*.

5 iunie 1937

Stimate Domnule Eliade,

La cîteva zile după ce ai pus în mîinile iubitorilor de carte românească magistrala ediție a operelor lui Hasdeu, autoritatea școlară te exclude din învățămînt.

De ce nu-mi pot striga revolta așa cum trebuie! Țin totuși să te consolez! Nu uita că același lucru s-a întîmplat cîndva și lui Hasdeu (vezi ediția D-tale, vol. I, p. XVIII, 327 ș.u.).

Pentru un om cu însușirile D-tale și dată fiind identitatea împrejurărilor — nenorocirea de azi trebuie să fie de bun augur.

---

[45] Octav Șuluțiu, *Pentru Mircea Eliade*, în „Vremea" an X (1937), iunie 20, nr. 493, p. 8.

Cu convingerea că previziunea mea nu va da greș, te rog să crezi în bunele sentimente pe care ți le păstrează al D-tale

J. Byck"[46]

Replica dată la o anchetă literară de către Perpessicius nu e nici de convenientă sau de conjunctură, nici din interes.

Fiind întrebat care e cartea cea mai frumoasă citită în 1937, marele critic a răspuns: „În reeditări *Opera literară a lui Hasdeu* editată de Mircea Eliade". [47]

*

* *

Cele o sută de pagini ale culegerii de față reprezintă doar o mică parte din exegezele dedicate de Mircea Eliade valorilor majore ale literaturii noastre. Să sperăm că anii viitori vor aduce alte noi volume cu eseurile publicate de el în revistele interbelice, cuprinzînd magistrale interpretări ale operelor celorlalți străluciți reprezentanți ai spiritualității românești.

MIRCEA HANDOCA

---

[46] Cf. originalului aflat în *Arhiva Mircea Eliade.*
[47] „Veac nou", an I (1938), februarie 27, nr. 1.

Notă asupra ediţiei

Strîngem pentru prima oară între coperţile unei cărţi o parte din eseistica lui Mircea Eliade despre Eminescu şi Hasdeu. Cu excepţia *Insulei lui Euthanasius* din volumul cu acelaşi titlu din 1943 şi a *Introducerii* la *Scrieri literare, morale şi politice* (1937) de B. P. Hasdeu, celelalte lucrări au apărut în periodice româneşti sau străine.

30 de ani de la moartea lui Hasdeu reprezintă manuscrisul inedit al unei conferinţe rostite de Mircea Eliade la Radio Bucureşti la 17 septembrie 1937.

Am transcris textele aplicînd normele actuale ale ortografiei, corectînd tacit cîteva greşeli de tipar.

Am păstrat formele de genitiv-dativ la substantivele feminine în -ei şi ii, precum şi pluralul în -i al pronumelui relativ cari.

Am copiat peste tot *Mihai* în loc de *Mihail* (Eminescu) şi *Hasdeu* în loc de *Haşdeu*.

Am renunţat la *u* final în cuvinte ca pai, ochi, obicei, precum şi la scrierea cu majusculă a numelor de popoare. Alternanţa ortografică *sînt* şi *sunt* am rezolvat-o acceptînd pe *sînt*, care domină formele *sunt*.

Grafiile *ideia, trebue, contribue, acelaş, trăeşte, alcătueşte* etc. le-am redat în forma lor actuală *ideea, trebuie, contribuie, acelaşi, trăieşte, alcătuieşte*.

Mulţumesc cercetătorului literar Iulius Ţundrea, care mi-a permis — cu ani în urmă — să transcriu din Arhiva Radiodifuziunii originalul conferinţelor lui Mircea Eliade.

M. H.

EMINESCU

Ediția lui Eminescu

Ceea ce a realizat d. Constantin Botez și editura „Cultura Națională“ cu această monumentală ediție a *Poeziilor* lui Eminescu, ne va trebui cel puțin un an ca să înțelegem. Cartea aceasta magnifică, de aproape șase sute de pagini, neverosimil de occidentală, somptuoasă și totuși sobră, erudită și totuși *poezie* — se cere citită și recitită pe îndelete, ca să aflăm pe adevăratul Eminescu, pe cel dintîi artist și tehnician al versului românesc, înapoia mitologiei eminesciene pe care ne-a infiltrat-o adolescența. Ediția d-lui profesor Constantin Botez, cum prea bine spunea d. Șerban Cioculescu, [este] cel dintîi *corpus* eminescian, pe baza căruia se poate purcede la o cunoaștere reală a poeziei eminesciene. Este o redescoperire a lui Mihai Eminescu. Și cît a contribuit la această operă d. Ibrăileanu (care a cercetat atît de migălos și de eficace edițiile lui Eminescu) și d. Alex. Rosetti, directorul „Culturii Naționale“ — își dă seama numai cel care citește cel puțin cîteva din notele și variantele copiate după manuscrisele poetului și tipărite în ultimele trei sute de pagini ale cărții.

Nu avem, acum, numai un text *definitiv* al tuturor poeziilor publicate în timpul vieții și după moartea lui Eminescu. Dar ni se dă, în acele formidabile *Note și variante* absolut toate formele prin care a trecut o poezie, toate ciornele și corecturile, toate variantele care ilustrează viu tehnica lucrului poetic al lui Eminescu. Este o adevărată minune să urmărești fazele unui poem, să-l vezi chinuit de toate gesturile creației, să-i înțelegi geneza, cristalizarea, maturizarea.

Studiul acesta (adevărat sacrificiu cerebral) al variantelor nu ne ajută să înțelegem numai alchimia poetică a lui Eminescu, să-i cunoaștem instrumentele de lucru și substanța creatoare — ci limpezește și multe puncte obscure sau controversate din istoria literară eminesciană. De pildă d. Constantin Botez, pe baza manuscriselor dovedește (pag. 526 și urm.) că poezia *La steaua care-a răsărit* nu este o simplă copie după Gottfried Keller, așa cum se crezuse pînă acum (cum însuși d. Ibrăileanu crezuse), ci este personală. Variantele pe care le publică indică un drum al inspirației atît de variat, atît de bogat — încît nu ne mai permite să credem că poetul s-a inspirat direct din Keller. Este drept că forma definitivă se aseamănă cu mediocrul poem german, dar fazele prin care a trecut *La steaua* dovedesc o inspirație și o gestație personală. Verificarea cea mai bună se poate obține comparînd variantele acestei poezii cu cele ale poemului *S-a stins viața falnicei Veneții* (p. 494 și urm.) care este direct calchiat după un text străin *(Venedig* a lui Cerri).

Pînă la tipărirea într-o ediție critică a postumelor lui Eminescu, variantele inedite culese de d. Botez constituie un material poetic imens și ne îmbogățesc real posibilitățile de cunoaștere și judecată critică ale lui Eminescu. Sînt pagini întregi care ar fi putut constitui poezii aparte și care au zăcut pînă acum în manuscrisele poetului. Îți porți ochii peste aceste pagini dense, și nu rareori întîlnești cîte un vers admirabil, care n-ar fi făcut de rușine nici cele mai reușite strofe ale lui Eminescu.

Cercetarea celor peste două sute de ciorne ale poeziilor a condus la îndreptarea unor greșeli care desfigurau pînă acum opera eminesciană. Citez numai două exemple pe care le dă și d. Botez în *Lămuririle* sale.

Versul 23 din *Împărat și proletar* era redat astfel

„Căci trebuie să fie brațe tari
A statelor greoaie, care trebuie împinse"

atribuindu-se lui Eminescu (după cum spune d. Botez) imaginea ridicolă a unor state cu brațe, care se lasă împinse, pe cînd în realitate el a scris

„Că trebuie să fie brațe tari,
A statelor greoaie care *trebuie împinse"*.

Este vorba deci de „carul statului“, pluralul substantivului *car*, iar nu pronume relativ, cum a fost considerat de toți editorii pînă acum (p. 300).

Tot în aceeași poezie, versul 106 apare astfel în toate edițiile

„Atunci veți muri lesne, fără d-amar și grijă“.

ceea ce, observă d. Botez, este o absurditate. Eminescu a scris

„Atunci veți muri lesne, fără de-amar și grijă“.

Probabil că nu toți cititorii vor observa restaurarea textului din *Împărat și proletar* (de fapt, în bună parte, opera d-lui Ibrăileanu). Versul 120 era astfel reprodus în toate edițiile

„Poporul lor îi face tăcut și umilit“

(cîteodată, în loc de lor, era pus *lui)*. Iar versul autentic este

„Poporul LOC *îi face tăcut și umilit“.*

Nu ne propunem să scriem aici o recenzie a aceștei ediții monumentale. Gîndul nostru a fost să o aducem cît mai repede la cunoștința cetitorilor. Este un volum pe care cititorul de poezie va învăța să-l prețuiască mai mult cu cît va trece timpul și-l va consulta cu mai serioasă atenție. Nu se poate scrie simplu și informativ despre o operă care a durat patru ani ca să poată fi pusă la punct și care se bazează pe „46 caiete ale lui Eminescu, 7588 de foi sau 15176 de pagini, din fericire nu chiar toate scrise“.

Cu ediția aceasta, Mihai Eminescu începe să fie cunoscut. Se pot face, de-acum înainte, studii și exegeze asupra instrumentului său poetic, asupra genialei sale forțe verbale. De-abia acum putem aștepta monografia critică asupra lui Eminescu, operă ce nu o avem încă și care cade în misiunea acestei generații s-o facă!

În ceea ce privește pe d. Const. Botez și Editura „Cultura Națională“ nu ne putem obișnui cu gîndul că nu vom avea într-o zi și restul operei lui Eminescu, ineditele poetice și proza.

„Cuvîntul“, an IX (1933), octombrie 28, nr. 3057, p. 1-2.

Momentul Eminescu

Geniul se răzbună întotdeauna. Mai curînd ori mai tîrziu, orice mare personalitate începe să fie înţeleasă şi preţuită aşa cum se cuvine. Miturile, legendele, admiraţia naivă, simplismul didactic lasă locul cercetării critice, monografiei erudite, operei de lucidă şi completă interpretare. Geniul nu are nimic de pierdut din această migăloasă şi severă cercetare. Dimpotrivă, el ni se descoperă mai organic, mai superb.

Mihai Eminescu s-a bucurat îndată după moartea sa de o întinsă popularitate. S-a scris destul despre el în primii douăzeci de ani după recunoaşterea sa unanimă. Şi cu toate acestea se revine astăzi din nou cu o îmbucurătoare vigoare, asupra operei şi vieţii sale. Nimic nu trădează mai precis geniul decît această neobosită reîntoarcere a fiecărei generaţii, la operă şi la om. Setea aceasta de a şti mai mult şi mai precis, de a înţelege mai adînc, de a interpreta mai adecvat — este plină de semnificaţii. După ce s-a scris o bibliotecă întreagă asupra sa, Mihai Eminescu atrage din nou atenţia, din mai multe puncte de vedere deodată. În ultimii ani am asistat la o serie de eforturi, menite să ne lumineze opera şi viaţa sa. Studiul d-lui Tudor Vianu asupra poeziei lui Eminescu, monografia d-lui Murăraşu asupra naţionalismului său, viaţa scrisă de d-l G. Călinescu, primele trei volume de interpretare a operei lui Eminescu pe care le-a publicat tot d-l Călinescu, romanul *Mite* al d-lui E. Lovinescu, romanul *Luceafărul* al d-lui Cezar Petrescu — toate acestea dovedesc cît de viu şi de înalt rămîne Mihai Emi-

nescu în conștiința contemporană. Și încă n-am menționat ediția poeziilor d-lui C. Botez, ediția magnifică a operelor complete pe care o îngrijește d-l Perpessicius, cele opt volume ale contribuției istoriografice pe care le va publica d-l Barbu Lăzăreanu, activitatea d-lui Lecca Morariu și a celorlalți cercetători. Este, în orice caz, un simptom asupra căruia nu ne putem înșela. Eminescu rezistă vremii, opera lui crește cu cît trec anii, viața lui ne ajunge mai scumpă cu cît se împuținează amănuntele inedite.

Revenirea aceasta la Eminescu nu este apologetică, nici elegiacă. D-l Călinescu a purces la o critică severă, la un studiu precis, în care legendele și exagerările nu au ce căuta. Eminescu e destul de mare ca să se poată dispensa de orice mit și de orice superstiție crescute în jurul numelui său. Studiile pe care le provoacă necontenit constituie dovada că opera lui e mai prețioasă decît legenda, că geniul lui e mai presus de mitologie. Se revine mereu la Eminescu pentru că scrisul său încurajează orice punct nou de vedere, orice interpretare nouă. Ca și scrisul oricărui alt geniu...

Momentul Eminescu nu poate rămîne izolat în cultura noastră contemporană. Rămîn atîtea de făcut și pentru alți mari români. S-au adus osemintele lui Dimitrie Cantemir în țară și noi nu avem o ediție critică a operelor sale (cea a Academiei este ilizibilă), nu avem încă o monografie asupra lui (cea a d-lui profesor Ion Minea cuprinde foarte serioase contribuții și nici nu pretinde a fi altceva). Cercul ieșenilor a comemorat de curînd pe Mihail Kogălniceanu — și noi nu avem scrierile lui într-o ediție completă și critică. Despre Hasdeu ce să mai vorbim ? Nu există nici o monografie, nici o ediție. Pasiunea pe care o dovedesc contemporanii noștri pentru Mihai Eminescu ar putea fi fertilă și din alt punct de vedere ; dacă s-ar deștepta interesul general pentru cei cîțiva mari români și mari cugetători pe care i-am avut și pe care îi cunoaștem încă extrem de superficial. Deocamdată, semnele sînt bune.

„Viața literară", an X (1935), nr. 3, aug-sept. pag. 1.

„Asta-i o teorie care-i greu de înțeles..."

Rareori și-a mărturisit Eminescu strivitorul său dispreț față de scribii și gazetarii contemporani, „cu trecere" în ochii opiniei publice și ai oficialităților culturale. Versurile sarcastice împotriva lui D. Petrino — căruia i se dase direcția Bibliotecii Centrale din Iași, deținută cîtva timp de Eminescu — le scria mai mult pentru propria-i desfătare, și ele au rămas, împreună cu atîtea altele, în caietele poetului. Eminescu era prea conștient de geniul său și de mediocritatea contemporanilor, ca să lupte, cum se spune, pentru izbîndirea operei sale literare. Lupta a dus-o el, în coloanele „Timpului", pentru ideile sale naționaliste *). A polemizat pentru o teorie, pentru un sistem de valori istorice și politice — niciodată ca să-și apere sau să-și impună opera literară, să și-o valorifice, nici măcar în cercul Junimei, unde, firește, se presupunea că se adună oameni „subțiri". Întrebat de Pogor, la lectura *Sărmanului Dionis*, dacă eroul visează sau e treaz, Eminescu răspunde placid : „Asta-i o teorie care-i greu de înțeles". Iar cînd Lambrior îl întrerupse atrăgîndu-i atenția că săvîrșise o greșeală istorică, Eminescu „dădu din umeri și-și continuă cetirea" (G. Panu). „Caracuda" Junimei se desfătă nespus pe seama nuvelei lui Eminescu, adevărată capodoperă a literaturii fantastice. De altfel probabil că s-a rîs grozav și s-au făcut multe glume inteligente, pe acea vreme, în jurul compozițiilor „filosofice" ale lui Eminescu. Un îndepărtat ecou al inteligen-

* Mircea Eliade folosește termenul *naționalist* cu sensul de patriotic. (n. ed.)

ții din a doua jumătate a veacului XIX românesc, îl întîlnim în *Muza de la Borta-rece*, poemul satiric al lui Mihail Zamfirescu :

„Noi sîntem poeți, măi frate,
Ce gramatică nu știm,
Și-orice reguli consacrate
Le călcăm, le nimicim".

Versurile din *Sărmanul Dionis*, scrie d. G. Călinescu (*Viața lui Mihai Eminescu*, ed. III, p. 301), sînt debitate ca niște aiurări, adăugîndu-se după ele comentarii umoristice ca acestea

„Lovește-mă lele-n spate cu un bulgăre de iască
Să știe toată lumea din țara Românească".

Într-adevăr, cafeneaua avea o pradă ușoară în acest Mihai Eminescu, ale cărui opere nu semănau cu nimic din tot ce se scria și se tipărea în „țara Românească". Poetul se mulțumea să ridice din umeri. Doar dacă în anumite seri, de silnică amărăciune, își nota în caietele sale — adevărat jurnal intim — strofe polemice împotriva lui Pantazi, Ureche și celorlalți.

O singură dată, în chip public, își arată Eminescu disprețul și desgustul față de literatura contemporană. *Scrisoarea II-a*, ca orice mărturisire a unui geniu strivit de marșul mediocrității, are o actualitate permanentă. Într-adevăr, cine mai mult decît Eminescu avea dreptate să spună că

„Gloria-i închipuirea ce o mie de neghiobi
Idolului lor închină, numind mare pe-un pitic
Ce-o beșică e de spumă într-un secol de nimic" ?

Cum să lupți cu „succesele" lui Petrino, cu „inteligența mișcătoare" a lui G. Panu, cu „ironia" lui Zamfirescu, cu „erudiția" lui Lambrior sau cu „bunul simț" al lui N. Gane ? ! Eminescu nu putea ieși decît strivit din această luptă. Și de aceea nici n-a dat-o vreodată. El care știa atîtea, știa mai ales că „asta-i o teorie care-i greu de înțeles" pentru ei. Generos și înțelept, s-a mulțumit să bea serile cu ardelenii sau cu Creangă, și să rezolve

controversele lui cu inteligența contemporană singur, nevăzut de nimeni, la masa lui de brad, în fața caietelor.

Fără îndoială că ceea ce îl devasta lăuntric pe Eminescu nu era neînțelegerea publicului — ci opacitatea „intelectualilor" și a camarazilor săi de breaslă, față de propria-i producție poetică. Eminescu avea prea puțin contact cu „publicul" ; și nici nu se aștepta să fie înțeles și apreciat dintr-o dată. Cunoștea destulă istorie a literaturilor ca să știe că un geniu revoluționar ca el nu devine „idol" atît de repede. Dar aceeași istorie a literaturilor îl asigură că unii mari creatori au norocul să se nască într-o pleiadă de poeți, gînditori și artiști, cari fac existența geniului suportabilă și îngăduie operelor sale o justă înțelegere chiar dintru început. Norocul acesta l-au avut, bunăoară, romanticii germani — pe care Eminescu i-a citit cu pasiune încă din tinerețe și pe filele cărora a visat. Fulguranta apariție a lui Novalis, de pildă, ar fi rămas sterilă dacă poetul n-ar fi găsit în jurul lui atîția alți mari poeți care să-l înțeleagă, să-l stimeze, să-l promoveze. Puțin le păsa romanticilor dacă acea „mie de neghiobi" îi apreciau sau nu. Destul că pe Novalis îl aprecia Tieck, iar pe-amîndoi îi citea în „lumea mondenă" Caroline Schlegel. Pe orice mare creator îl interesează într-un chip mediocru „succesul" de public — dar îl interesează foarte mult aprecierea unui maestru sau a unui tovarăș de creație. Ar fi suportat cu mai multă seninătate, Eminescu, prostiile ridicole ale lui D. Petrino, dacă ar fi întîlnit la Junimea o înțelegere totală. Dar și Junimea avea cota ei masivă de mediocri scăpărători. Iar în altă parte, pe cine să caute ? Hasdeu era certat cu Maiorescu, și era prea orgolios ca să recunoască talentul excepțional al lui Eminescu. Creangă îi era, într-adevăr, prieten, dar mințile lor comunicau doar pe nivelurile inferioare. Slavici îl înțelegea anevoie, iar Caragiale se „amuza" să-l întărîte la discuții ca să-i încerce nervii. Exasperat, uneori Eminescu pornea într-un suflet la Șosea, ca să rămînă singur între arbori, aproape de scoarța lor negrăitoare, trîntit pe iarbă...

A fost, poate, tot atît de singur ca și invalidul Leopardi. Dar Leopardi a avut măcar norocul să nu se lo-

vească zi de zi de oameni inteligenți. Lui Eminescu i-a fost scris să se zbată în cercuri de intelectuali. Și dacă ignoranța și naivitatea sînt liniștitoare pentru un geniu, mediocritatea agresivă și fanfaroană ajung uneori un blestem. Eminescu a avut întotdeauna scîrbă și dispreț pentru hibrizi. În articolele lui politice nu uită să vorbească despre amestecul de sînge balcanic al potentaților zilei. Dar corcitura biologică era mai puțin primejdioasă decît hibriditatea spirituală a multora dintre contemporanii lui întru artă și cultură.

Singurătatea lui era agravată de mediocritatea celor care se pretindeau a fi elita culturală a țării. Față de neînțelegerea mulțimilor, geniul are doar zîmbetul iertător al trimisului izgonit cu pietre. Dar în fața opacității „elitelor", zîmbetul devine amar și disprețul se întîlnește cu dezgustul. Căci aceștia, cei cari l-ar fi putut înțelege, cu adevărat au păcătuit împotriva Duhului Sfînt...

„Universul literar", an 48 (1939), iunie 10, nr. 23, p. 1 și 5.

Insula lui Euthanasius

Scrisoarea bătrînului sihastru, cu care începe capitolul III din *Cezara*, cuprinde, fără îndoială, cea mai desăvîrșită viziune paradiziacă din literatura românească. „Lumea mea este o vale, înconjurată din toate părțile de stînci nepătrunse, care stau ca un zid dinspre mare, astfel încît suflet de om nu poate ști acest rai pămîntesc, unde trăiesc eu. Un singur loc de intrare este — o stîncă mișcătoare ce acoperă măiestru gura unei peștere, care duce pînă înăuntrul insulei. Astfel, cine nu pătrunde prin acea peșteră, crede că această insulă este o grămadă de stînci sterpe înălțate în mare, fără vegetație și fără viață. Dar cum este inima ? De jur împrejur stau stîncile uriesești de granit ca niște păzitori negri, pe cînd valea insulei, adîncă și desigur sub oglinda mării, e acoperită de znopuri de flori, de vițe sălbatice, de ierburi înalte și mirositoare, în care coasa n-a intrat niciodată. Și deasupra păturii afînate de lume vegetală se mișcă o lume întreagă de animale. Mii de albine..., bondarii îmbrăcați în catifea, fluturii albaștri... În mijlocul văii e un lac, în care curg patru izvoare... În mijlocul acestui lac, care apare negru de oglindirea stuhului, ierbăriei și a răchitelor din jurul lui, este o nouă insulă mică cu o dumbravă de portocale. În acea dumbravă este peștera, ce am prefăcut-o în casă, și prisaca mea. Toată această insulă în insulă este o florărie sădită de mine anume pentru albine...".

Cercetătorii operei lui Mihai Eminescu, și îndeosebi d. G. Călinescu, au subliniat în repetate rînduri sensul și valoarea edenică a insulei descoperită de Euthanasius.

Lăsînd la o parte aspectul luxuriant al insulei, se găsesc în descrierea călugărului elemente categoric paradiziace ; cum ar fi, bunăoară, cele „patru izvoare“ — reminiscență a celor patru fluvii ale Raiului *(Facerea,* 2, 10) — și „florăria“ din insula cea mică, replică a „grădinii“ din mijlocul Paradisului. De altfel, Euthanasius, cu tot panteismul lui, nu se depărtează prea mult de tradiția iudeo-creștină a Raiului ; *Eden* poate fi tradus și ca substantiv, însemnînd „plăcere, deliciu“, iar în Vulgata găsim chiar expresia *paradisum voluptatis.*

Firește, nu ne gîndim să sugerăm o eventuală „sursă“ a lui Eminescu. D. G. Călinescu a arătat cu o îndestulătoare competență ineficiența unei exagerate cercetări de „izvoare și influențe“ *(Opera lui Mihai Eminescu,* vol. V). Chiar în legătură cu insula lui Euthanasius, d. Călinescu a amintit cîteva analogii din literatura romantică (vol. V, p. 316 sq.), menționînd, nu fără oarecare ironie, și un text din *Suttanipāta,* în care Nirvāna este asemănată unei insule. (Un „sursier“ impenetrabil la orice fel de ironie ar putea obiecta că acest din urmă „izvor“ nu putea fi accesibil lui Eminescu. Din chiar versiunea italiană a lui Pavolini, pe care o folosește, d. Călinescu știe că *Suttanipāta* a fost pentru întîia dată tradusă în englezește în 1881, iar în nemțește în 1889. Asta nu înseamnă — ar putea continua un „sursier“ — că Eminescu n-a cunoscut o altă „insulă“ mitică indiană, de astă dată o insulă care prezintă oarecare analogii cu cea descoperită de Euthanasius ; și anume, lacul *Anavatapa* și insula *Śvetadvipa,* respectiv din tradiția hindusă și buddhistă. Despre aceste insule paradiziace și despre eventuala lor origine creștină, s-a ocupat Weber între 1860—1874, în mai multe memorii. Trecînd în revistă, *Opera lui M. E.*, vol. II, p. 80 sq., lucrările indianistice pe care ar fi putut să le cunoască poetul, d. Călinescu crede că istoria literaturii indiene a lui Weber, publicată în 1852, a fost consultată de Eminescu. N-ar fi deci exclus ca poetul să fi cercetat și alte scrieri ale lui Weber — cel mai renumit indianist al epocii — din care să fi aflat de insulele paradiziace. Ne grăbim să adăugăm totuși că, în ceea ce ne privește, această eventuală obiecție a „sursierului“ ni se pare nesemnificativă, chiar dacă ar fi întemeiată).

Este deci de un interes mediocru „sursa“ lui Eminescu dacă, în cazul nostru, va fi avut vreuna. Insula lui Euthanasius prezintă însă un interes maxim pentru înțelegerea poetului. Ea nu are de loc un rol întîmplător în istoria pasiunii lui Ieronim și a Cezarei. S-ar putea spune, dimpotrivă, că reprezintă adevăratul centru al povestirii ; nu numai pentru că face posibilă întîlnirea finală între îndrăgostiți, dar mai ales pentru că magia insulei, ea singură, rezolvă drama personajelor. Ieronim nu izbutește să se îndrăgostească de Cezara decît după ce o contemplă, nudă, pe malul lacului din insulă. Nuditatea aceasta nu are nimic licențios ; ea păstrează, în proza lui Eminescu, sensul originar, metafizic, de „desbrăcare de orice formă“, reîntoarcere la primordial, la preformal. De *această* Cezara se îndrăgostește Ieronim. Repetatele lor întîlniri în „cetate“, cu toată pasiunea deslănțuită a fecioarei, nu izbutiseră să topească rezerva, placiditatea, melancolica șovăire a lui Ieronim. *Insula,* însă, participă la altă geografie ; mitică, nu reală. Aici, Ieronim regăsește starea edenică. „Adesea, în nopțile calde se culca gol pe malurile lacului, acoperit numai cu o pînză, de in, și atunci natura întreagă, murmurul izvoarelor albe, vuirea mării, măreția nopții, îl adînceau într-un somn atît de tare și fericit, în care trăia doar ca o plantă, fără durere, fără vis, fără dorință“. În această insulă paradiziacă este posibilă întîlnirea și dragostea adamică a celor doi tineri.

De altfel, chiar din descrierea lui Eminescu, insula lui Euthanasius ne apare miraculoasă. Nu prea depărtată de mal, ea este totuși pustie. Anevoie de crezut că alți cercetători nu vor fi descoperit, înainte de Euthanasius, peștera și mica deschizătură care conducea înlăuntrul insulei. Cezara izbutește să pătrundă acolo cu destulă ușurință. Este deci un tărîm accesibil *anumitor* oameni ; celor cari tind cu întreaga lor ființă către realitatea și beatitudinea „începutului“, a stării primordiale. Insulă paradiziacă, participînd la o geografie mitică, ea poate fi, în același timp, o insulă a morții, asemenea acelor „insule ale fericiților“ din antichitate, în care locuiau anumiți eroi, precum Peleu, Cadmus, Ahile. În „insulele fericiților“ sau insula Leuké, eroii erau adesea întovărășiți de femei pe care voința zeilor le răpise morții prin descompunere ;

așa, Ahile avea de soție pe Medeea sau pe Iphigenia sau Elena. Evident, este vorba aici tot de o reprezentare a morții; căci de multe ori „insulele fericiților“ erau localizate în mările Extremului Occident, acolo unde (după tradițiile egiptene, celtice, elenistice) se îndreptau sufletele morților „glorioși“ (eroi, aristocrați, inițiați etc.). În orice caz însă, „insulele fericiților“ nu sînt accesibile oricărui suflet muritor. În ele pătrund numai aleșii, în timp ce sufletele celorlalți se prefac în umbre fără memorie, forme larvare, fumurii, însetate de sînge.

Ambivalența insulei lui Euthanasius nu trebuie să nedumirească. Este un tărîm paradiziac, calitativ deosebit de zona înconjurătoare, în care beatitudinea vieții adamice nu exclude beatitudinea „morții frumoase“; și una, și alta, sînt stări în care condiția umană — drama, durerea, devenirea — a fost suspendată. Simetria este de altfel pusă în evidență chiar de poet. Cadavrul gol al pustnicului Euthanasius stă îngropat sub cascada unui pîrîu. „Liane și flori de apă să înconjure cu vegetația lor corpul meu și să-mi strățese părul și barba cu firele lor... Rîul curgînd în veci proaspăt să mă dizolve și să mă unească cu întregul naturii, *dar să mă ferească de putrejune* (sublinierea e a noastră, *n. b.).* Astfel cadavrul meu va sta ani întregi sub torentul curgător, ca un bătrîn rege din basme, adormit de sute de ani într-o insulă fermecată“. Repulsia față de descompunere, pe care o mărturisește atît de categoric Euthanasius, răspunde întocmai repulsiei față de formele larvare pe care o trădează spiritul eroic și aristocratic elen; „fericiții“ din insule își păstrau acolo — în ceea ce pentru oameni putea însemna „moarte“ — personalitatea, forma, memoria. Nuditatea descoperită de Cezara și Ieronim în insulă reprezintă tocmai o stare ambiguă, de viață plenară și, în același timp, de moarte simbolică. (Pentru că morții se îngroapă *goi,* și cadavrul dobîndește o soartă agricolă, devenind sămînță). Cei doi tineri izbutesc să trăiască adamic pentru că au renunțat la orice „formă“ omenească, s-au dezgolit complet, au depășit condiția umană pătrunzînd într-o zonă sacră, adică *reală,* spre deosebire de spațiul înconjurător, „profan“, măcinat de veșnica devenire și surpat de iluzii, dureri și zădărnicii...

Insula lui Euthanasius nu este un „motiv“ izolat în creația poetului. D. Călinescu a comentat frecvența insulelor și mediilor oceanice în toată opera lui Eminescu. În poezia *Vis,* întîlnim o insulă cu „negre, sfinte bolți“ (*Opera lui M. E.,* IV, p. 18-19). În *Avatarii Faraonului Tlà,* eroul coboară spre un lac în mijlocul căruia „se desemnau formele negre și fantastice ale unei insule acoperite de o dumbravă...“ *(ibid.,* p. 40). *Făt frumos din lacrimă* cuprindea de asemenea o insulă cu dom. „Luna răsărise dintre munți și se oglindea într-un lac mare și limpede, ca seninul cerului. În fundul lui, se vedea sclipind, de limpede ce era, un nisip de aur; iar în mijlocul lui, pe o insulă de smarand înconjurat de un crîng de arbori verzi și stufoși, se ridica un mîndru palat de o marmură ca laptele, lucie și albă...“ *(ibid.* p. 51). În poemul *Mureșan* se întîlnesc „insule bogate“, „insule mîndre și dumbrave pline“, „insulele sfinte“ prin care „străbat cîntări ferice“ etc. *(ibid.* p. 53). Aceleași „insule bogate cu mari grădini de laur“ în *Povestea Magului* (p. 56).

Evident, așa cum observă și d. Călinescu (p. 57 sq), prezența aproape obsedantă a insulelor paradiziace din opera lui Eminescu trebuie pusă în legătură cu elementele oceanice. Pe bună dreptate, emeritul critic vorbește despre „aspirațiunea neptunică“ a poetului. *Mai am un singur dor,* cu numeroasele sale variante, face parte dintr-o bogată producție poetică de inspirație maritimă

„O mare, mare înghețată, cum nu sînt
De tine-aproape să mă-nnec în tine!
Tu mi-ai deschide a tale porți albastre
Ai răcori durerea-mi înfocată
Cu roua ta eternă. Mi-ai deschide
A tale albastre hale și mărețe
Pe scări de valuri coborînd în ele
Aș saluta cu aspra mea cîntare
Pe zeii vechi și mîndri al Valhallei“ (p. 59).

Elementele acvatice din *Luceafărul* sînt bine cunoscute

„Și s-arunca fulgerător,
Se cufunda în mare...“

„Colo-n palate de mărgean
Te-oi duce veacuri multe,
Și toată lumea-n ocean
De tine o s-asculte“.

În poemul *Fata din grădina de aur* (Călinescu, *op. cit.*, IV, p. 61), zmeul își îmbie iubita

„O vin cu mine, scumpă-n fundul mării...
Vei fi Oceanului monarchul pal...“.

Aceeași chemare în alte poeme

„O vin pe marea ce-o cuprinde
Un cer înalt de stele plin...“

„În fereastra despre mare
Stă copila cea de crai...
Fundul mării, fundul mării
Fură chipul ei bălai...“

„Adîncă mare sub a lunei față...
Indiferentă, solitară — mare !...“.

Citatele pot fi cu ușurință înmulțite. Urmărind configurația „cadrului psihic“ al operei lui Eminescu, d. G. Călinescu n-a șovăit să acorde elementului acvatic o importanță capitală, în măsură să explice în bună parte intuițiile mitice ale poetului. „Avem de a face cu o gîndire cosmogonică. Atunci cînd poetul filosofează, apa ia înțelesul nutrit de mitologie al materiei primare din care ies și în care se revarsă toate. Cînd însă imaginile sînt reflexe și în legătură cu un sentiment de regresiune, atunci poetul care nu văzuse în tinerețe marea, presimte în elementul acvatic, asociat adesea cu întunerecul, o întîie treaptă de îngustare a conștiinței cosmice și de topire în neant. De nu vor fi amintiri de naștere în sens fiziologic, apele eminesciene sînt însă hotărît în ordinea universală, cosmogonică, imaginea tipică a Nimicului“ (p. 55). Iar mai departe, după ce a citat și interpretat atîtea texte, d. Călinescu se crede îndreptățit să formuleze următoarea afirmație sintetică „Eminescu e stăpînit de imaginea fundamentală a nașterii, de simțul cosmogonic,

trăit ca geneză sau ca extincție și simbolizat mai ales în elementul neptunic" (p. 70).

Într-adevăr, asemenea „obsesii" nu sînt întîmplătoare în opera unui mare poet. S-ar putea spune că elementele oceanice și nostalgia insulei paradiziace aparțin în general romanticilor; căci romantismul a „descoperit" oceanul, a fost sensibil la magia lui, i-a interpretat simbolismul. Dar observația aceasta nu infirmă rezultatele d-lui Călinescu. Romantismul în întregimea lui reprezintă nostalgia după „începuturi"; matca primordială, abisul, noaptea bogată în germeni și latențe, principiul feminin în toate manifestările sale, sînt categorii romantice majore, care nu depind de „influențe" livrești sau de „modă", ci definesc o anumită poziție a omului în Cosmos. Înrudirea lui Eminescu cu alți mari poeți romantici nu poate fi, așadar, explicată prin „influențe", ci prin experiența și metafizica lor comună. Poziția romantică este una din puținele atitudini ale spiritului omenesc care nu poate fi învățată, nici mimată. (Evident, cînd e vorba de creatori; mediocritatea poate plăsmui hibrizi de tot felul).

Insula lui Euthanasius, deși se integrează perfect în simbolismul oceanic și cosmogonia lui Eminescu, are semnificații metafizice și mai precise. Dacă apa — și îndeosebi apa oceanică — reprezintă în foarte multe tradiții haosul primordial de dinainte de creație, *insula* simbolizează *manifestarea*, Creația. Întocmai ca și lotusul din iconografiile asiatice, insula implică „stabilire fermă", centrul în jurul căruia s-a creat lumea întreagă. Această „stabilire fermă" în mijlocul apelor (adică a tuturor posibilităților de existență) nu are totdeauna sens cosmogonic. Insula poate simboliza și un tărîm transcendent, participînd la realitatea absolută și deosebindu-se, ca atare, de restul Creației stăpînite de legile devenirii și ale morții. O asemenea insulă transcendentă este fără îndoială Švetadvipa, în care nu se poate ajunge decît „în zbor", adică prin mijloace magice, și către care se îndreaptă yoginii și arhații indieni (cf *Yoga*, p. 257, nota I). „A zbura", însă, ca și a „avea aripi", înseamnă a avea acces la realitățile transcendente, a te desprinde de lume. În Švetadvipa (= „insula albă"; cf. Leuké, Insula Șerpilor etc.) nu pot ajunge decît cei cari au depășit condiția uma-

nă — întocmai după cum insula lui Euthanasius este inaccesibilă celor cari nu se întorc în starea adamică, paradiziacă. Joseph din Arimathea, după tradiția romanelor cavalerești din ciclul Graal, se duce în insula Avallon („insula albă"), așezată în extremul Occident și traduce acolo cartea Sfîntului Graal. Este, deci, o insulă transcendentă, păstrătoarea unei revelații divine pe care o zonă profană nu ar putea-o „suporta".

Există, de altfel, o echivalență între toate aceste „insule transcendente" și paradisele indiene. Sukhāvātī (paradisul lui Buddha) este echivalent cu așa numitele Brahmalokas (lumi ale lui Brahma), și la rîndul lor aceste tărîmuri transcendente pot fi cu ușurință omologate insulelor mitice din atîtea tradiții. Toate sînt formule simbolice ale *realității absolute* și ale „Paradisului". Întocmai cum în mijlocul apelor amorfe insula simbolizează Creația, *forma*, tot așa, în mijlocul lumii în eternă devenire, în oceanul de forme trecătoare ale Cosmosului, insula transcendentă simbolizează realitatea absolută, imutabilă, paradiziacă.

Insula lui Euthanasius face parte, așa zicînd, din clasa insulelor transcendente. Pentru că „devenirea", acolo, nu mai e tragică și umilitoare ; într-un anume sens, se poate vorbi de „oprire pe loc", căci cadavrul lui Euthanasius e ferit de descompunere, și el rămîne sub cascadă veacuri întregi, „ca un bătrîn rege din basme". Chiar dragostea dintre Cezara și Ieronim nu mai e o „experiență", acolo, ci o „stare" paradiziac prelungită, căci ei se întîlnesc într-o perfectă nuditate, adică dezbrăcați de orice „forme", eliberați de orice individuație, reduși la archetipuri — ființe care pot cunoaște fără să „devină". S-ar putea vorbi, deci, de o regresiune (obsesia poetului, după d. Călinescu), dar, mai degrabă, în sensul de reintegrare în arhetip, de abolire a experienței umane, considerată fiind ca o consecință a păcatului originar ; reîntoarcerea în starea adamică de dinainte de cădere, care nu cunoștea „experiența", nu avea „istorie...".

Întrebarea este în ce măsură sînt valabile asemenea considerații în jurul operei unui poet. D. Călinescu declară, pe bună dreptate, că gruparea elementelor neptu-

nice din opera lui Eminescu ne ajută să înțelegem gîndirea poetului. În privința aceasta, d-sa nu se sfiește să folosească anumite rezultate ale psihanalizei, pentru reconstituirea și interpretarea elementelor onirice și cosmogonice din creația eminesciană. Este drept, totuși, că emeritul critic respinge afirmațiile prea apăsate ale psihanalizei, deși uneori pare a se lăsa fascinat de explicația freudiană a viselor de naștere. „Insula cu bolta în care descoperim un mort este, ușor se poate vedea, insula cu peșteră, înconjurată de ape, pe care Euthanasius își sfîrșește existența. Avem de a face, dar, cu un vis de naștere, în care amintirea apelor amniotice, a șederii în pîntecele matern, se traduce în această priveliște" (vol. IV, p. 20). Ne grăbim să adăugăm că „amintirea apelor amniotice", de care au făcut atîta caz psihanaliștii în interpretarea miturilor, este, ca să fim îngăduitori, cel puțin o afirmație pripită. Dacă amintirea apelor amniotice explică atît cosmogoniile acvatice, cît și inițierile prin cufundare în apă — cum crede O. Rank în *Der Mythus von der Geburt des Helden* (Leipzig, 1909) — ar trebui să întîlnim *exclusiv* cosmogonii acvatice și exclusiv inițieri prin cufundare în apă. Căci doară toți oamenii au cunoscut, în faza lor prenatală, apele amniotice, și nu e de presupus că anumiți indivizi au păstrat amintirea acestor ape, iar alții au pierdut-o. În realitate, cum a arătat, între alții, W. H. Rivers (*The Symbolism of Rebirth*, „Folk-Lore", 1912, p. 14-33, criticînd tocmai cartea lui Rank mai sus menționată), sînt foarte multe cosmogonii continentale, telurice, care așază înainte de Creație nu un ocean, ci o substanță amorfă solidă sau aburoasă. De asemenea, simbolismul renașterii (inițierea) în foarte multe culturi (Africa, Oceania, Nord-America) nu folosește nici un element acvatic și nici apa. Amintirile prenatale se dovedesc a fi destul de slab documentate, și ele n-au fost luate în serios nici de psihologi ca Rivers, nici de etnologi ca F. Boas sau Kroeber, nici de sociologi ca Malinowski, nici de istorici ai religiunilor ca prof. Clemen. Este suficient să citească studiul acestuia din urmă, *Die Anwendung der Psychoanalyse auf Mythologie und Religionsgeschichte* („Archiv für gesamte Psychologie", vol. 61; 1928, 128 p.) sau *Der Oedipus-Komplex* (Berlin, 1929) al lui W. Schmidt,

pentru ca un cercetător serios să-și dea seama de greșelile de metodă, lipsa de informație și discernămînt, optica de maniac a freudienilor cari au explicat psihanalitic miturile și riturile.

Rămîn însă pe deplin întemeiate afirmațiile d-lui Călinescu relativ la importanța elementelor cosmogonice (apele, insulele) în opera lui Eminescu. Ele aparțin atît de mult climatului spiritual al poetului, încît creația lui artistică pare de neînțeles — sau, în orice caz, lipsită de semnificație și consistență metafizică — dacă nu ținem seama de ele. Dacă psihanaliza — fie că face uz de amintirea apelor amniotice, fie de amintirile onirice — nu ne ajută prea mult să înțelegem sensul și mecanismul creației poetice a lui Eminescu, sîntem îndreptățiți să căutăm în altă parte o asemenea „cheie ?".

Observam cu alt prilej *(„Treptele" lui Julien Green)* că simbolul intervine în opera unui scriitor chiar fără voia lui ; chiar, mai ales, dacă acesta nu-și dă seama de sensul și valențele simbolului prezent în creația sa artistică. Nu e vorba, firește, de un „simbolism" personal, descoperit sau interpretat de un scriitor anumit (creațiile de acest fel sînt îndeobște hibride și inerte). Ci de simbolismul ecumenic, universal, ușor de recunoscut în mai multe culturi și fecund pe mai multe niveluri (mit, arhitectonică, ritual, iconografie etc.). Intuit de un creator, un anumit simbol intervine într-o operă de artă și o organizează cu o coerență a lui proprie, cu o „logică" absconsă, fără ca poetul să-și dea totdeauna seama de sensul, proporțiile sau valențele acestui simbol. Fiecare mare creator redescoperă anumite simboluri, fără să știe de ele. Este nevoie, totuși de un act inițial de intuiție, asupra căruia nu e locul să ne oprim acum. Fără îndoială că asemenea simboluri centrale sînt „revelate" ; ele coboară dintr-o zonă extrarațională, pe care o putem sau nu numi „inconștient" (căci se înțeleg foarte multe prin acest cuvînt). Fapt este că adîncind și luminînd simbolul central al unei opere de artă, facilităm „înțelegerea" și desfătarea ei, realizînd condițiile optime unei desăvîrșite contemplații estetice. (Contemplația estetică, de altfel, n-a exclus niciodată, în timpurile bune ale filosofiei, cercetarea metafizicei implicate în opera de artă. Căci nu există operă

de artă care să nu fie solidară cu un „principiu", oricare ar fi el).

Cunoscînd vocația filozofică a lui Eminescu și descendența sa romantică, sîntem îndrituiți să acordăm simbolului și metafizicei un rol important în explicația operei sale poetice. Este mai puțin interesant de aflat dacă el „știa" sau „voia" să creeze folosind anumite simboluri. Fapt este că aceste simboluri, ca în opera oricărui mare creator, se dovedesc a fi ecumenice, deci valabile metafizicește, și în jurul lor nici o hermeneutică nu e excesivă. În privința originii acestor simboluri, nici analizele onirice, nici apele amniotice nu ne ajută prea mult. Căci dacă visul prezintă atîtea analogii cu mitul, nu putem deduce o relație cauzală între ele. Putem afirma, cel mult, că mitul ca și visul sînt de natură extrarațională, și impun spiritului uman cu tăria unei „revelații". De altfel, mitul derivă totdeauna dintr-un sistem de simboluri foarte coerent ; el este, cu un cuvînt cam apăsat, o „dramatizare" a simbolului...

„Revista Fundațiilor Regale", an VI (1939), iulie, nr. 7, p. 100-109 ; retipărit în volumul Insula lui Euthanasius, *Fundația regală pentru literatură și artă, București, 1943, p. 5-18.*

„Latina gintă e regină“

Camoens și Eminescu

Vreau să încep prin a fixa scopul acestui articol, care nu e o lucrare de istorie literară comparată, și în care nu-mi propun să caut eventualele influențe camoensiene care s-ar putea afla în opera marelui scriitor român Mihai Eminescu. Apropiind numele celor doi poeți mai mari ai latinității, mă gîndesc mai întîi de toate la contribuția pozitivă pe care fiecare din ei a adus-o îmbogățirii „geniului latin“.

Uneori e destul de greu a vorbi de „geniul latin“. Într-adevăr, ca toate expresiile similare, și aceasta e destul de aproximativă, dat fiind amploarea realităților care se cer condensate într-o formulă sintetică.

E greu să se dea o definiție a conceptului de rasă, dar nimeni nu se îndoiește de existența reală a raselor. Nimeni nu se îndoiește de asemenea, de existența unui geniu nordic, slav, oriental, expresie a fiecăreia din aceste rase și culturi.

S-a crezut că această denumire de „geniu latin“ era excesiv de nelămurită, pentru că se referă la realități destul de eterogene Virgiliu și Rabelais, dreptul roman și poezia medievală, Racine și Leopardi, S. Juan de la Cruz și Voltaire etc.

Cred, dimpotrivă, că expresiunea „geniu latin“ — cel puțin în sensul în care e obișnuit să i-o dea fiecare dintre noi, — e prea rigidă, pentru că nu se referă îndeajuns la realități. Cînd se spune „geniu latin“ sau spiritualitate latină, ne gîndim numaidecît la Virgiliu, la Petrarca sau la Racine.

Să imaginăm acest „geniu latin“ ca un rezervor inepuizabil de valori spirituale limpezi, echilibrate, logice, euritmice. Multiplicitatea posibilităților creatoare latine se reduce astfel la un mic număr de calificative claritate, proporție, grație, simplicitate, spontaneitate etc.

În felul acesta se limitează conceptul de „latinitate“, în loc de a se lărgi îndeajuns pentru a putea cuprinde toate creațiunile latine.

Această greșeală care a reușit să împuțineze, — cel puțin în limbajul curent, — noțiunea de latinitate, e urmarea unui *mal entendu* destul de frecvent în secolul XIX-lea : concepția monovalentă, monolitică, a unei culturi a geniului unei rase, a unei civilizații.

La originea acestui *mal entendu* se vădește a fi teoria „dominantei“, a „facultății preponderente“, simplificări tot atît de exagerate pe cît de periculoase.

Relațiile spirituale ies mutilate din schemele rigide și simpliste latinitate — dragoste de tot ce e clar ; germanism — confesiune metafizică ; anglo-saxonism — empirism ; Occident — acțiune ; Orient — contemplare etc.

Lucrurile nu sînt atît de simple. Cultura, geniul unei rase, nu sînt monolitice, ci polarizate.

Există în substanța fiecărei culturi o contradicție originară, un conflict, sau mai bine zis o ambivalență care nu-și găsește echilibrul decît în sinteze extrem de rare.

De pildă, obișnuita greșeală după care contemplația constituie „dominanta“ spiritualității orientale. Dimpotrivă, în orice cultură orientală se întîlnește totdeauna o ambivalență destul de accentuată contemplație-acțiune, misticism-sensualism ; dorință aprinsă de „formă“ — repulsie de „formă“. etc. Nu e acum momentul să intrăm în amănunte, dar e destul să amintim că spiritualitatea indiană, de pildă, nu e orientată exclusiv spre contemplație, spre indiferența pentru lucrurile pămîntești, nici spre căutarea vreunei Nirvane oarecare, adică spre anihilarea individului și a lumii exterioare ; simultan cu această tendință pentru depărtarea de realitate, se întîlnește de la începuturile culturii indiene pînă în timpurile moderne, o puternică tendință tot atît de creatoare, spre acțiune, spre cucerirea realității, spre concret.

Alături de Upanishadas și de Budism, există Tantra, care-și propune să cucerească și să domine realitatea exterioară și forțele psihice — fără să mai vorbim de școalele materialiste, erotice și cinice.

Să nu se uite, de asemenea, că în opera cea mai importantă a spiritualității indiene în Bhagavad-Gitâ, acțiunea e considerată ca un instrument de salvare, alături de caritate și de contemplație.

De aceea nu e exactă afirmația că „geniul latin" exclude totdeauna creațiile care nu se încadrează în schema rigidă claritate, echilibru etc.

Geniul acesta rămîne tot „latin" chiar cînd se exprimă prin pateticul și prin auto-ironia lui Cervantes, prin pesimismul lui Leopardi, prin fervoarea lui Chateaubriand sau prin bogăția confuză a lui Victor Hugo.

Trebuie să adaug chiar că misiunea „geniului latin" a fost, totdeauna, chiar această voință de a transforma în cultură experiențele cele mai diverse, contradicțiile cele mai neașteptate, peisagiile cele mai exotice. Comparată cu alte structuri spirituale europene — germanică, anglo-saxonă, slavă — latinitatea se manifestă ca cea mai bogată, cea mai complexă și posedînd o posibilitate nelimitată de a se renova, de a se întrece pe sine însăși și de a renaște din propria ei cenușă. Camoens și Eminescu sînt două ilustrațiuni mărețe ale acestei forțe creatoare.

Acum, cîteva observațiuni preliminare Sînt popoare cărora le incumbă o misiune istorică, și altele al căror rol e mai degrabă pasiv ; acestea din urmă sînt popoarele care nu interesează în istorie.

Misiunea istorică a unui popor se judecă după creațiunile lui spirituale. Singure valorile culturale justifică existența și misiunea unui popor. Istoria nu ține seamă de popoarele sterile din fire.

Evident, sînt națiuni bogate în creațiuni colective — cum sînt tezaurele folclorice ; altele ale căror aptitudini se desfășoară în sensul creației individuale, cum ar fi culturile europene moderne. Dar în mod fundamental e vorba de același „gest" spiritual creația.

Națiunile latine au moștenit acele splendide tradiții creatoare.

Nu putem, în limitele acestui articol, să cercetăm dacă elementul etnic latin a fost sau nu un factor preponderent în formarea popoarelor romanice.

Esențialul e însă că ele au moștenit de la Roma instrumentele gîndirii și ale creației spirituale, — limba, credința, cultura, demnitatea omenească.

Poate datorită elementelor autohtone pe care colonii romani i-au asimilat și i-au latinizat, în Iberia, în Gallia, în Dacia, geniul latin se caracterizează printr-o extraordinară capacitate de schimbare de caracter și de viață în valorile lui spirituale.

În aceasta se vede o mare asemănare între misiunea istorică a Romei și a geniului latin ; asimilarea lumii și transformarea ei în valori spirituale de circulație universală. Roma transforma pe barbari în cetățeni romani, transforma o cultură locală în cultură ecumenică : geniul latin schimbă în cultură „peisagiile" cele mai variate, dă o semnificație spirituală experiențelor celor mai obscure, celor mai aride, celor mai insipide.

A ajunge la o semnificație spirituală însemnează a ajunge la o valoare ecumenică, a o transforma într-un obiect de circulație universală — sau a o preface în instrument de civilizație și de demnitate omenească. De douăzeci și cinci de secole geniul latin se silește să imprime valori spirituale „obiectelor", „gesturilor", „peisagiilor" și „experiențelor" care erau mai înainte dezbrăcate de orice semnificație pentru conștiințele omenești.

Oceanul cu toate misterele lui, cu toate farmecele lui obscure, cu toate frumusețele lui, fusese înainte de Camoens un „obiect" fără semnificație spirituală.

„Marea Tenebroasă" era cunoscută încă din timpurile preistorice dar era ca un „dat imediat" al conștiinței, ca un „fapt", iar nu un izvor de emoții artistice.

O operă de artă transformă lumea prin apariția ei ; omul care citește pe Virgiliu „experimentează" primăvara într-un chip nou și deosebit ; geniul lui Balzac ne silește să ascultăm cu încîntare casele, mobilele, tot bric-à-brac-ul familiilor burgheze care pînă la el era cu totul lipsit de interes artistic.

Dostoievski ne-a convins că subsolul sufletului omenesc, experiențele care pînă la dînsul erau considerate

de interes aproape exclusiv clinic, au o valoare spirituală, un sens moral și chiar un înțeles metafizic. Marcel Proust a prefăcut în valori estetice, în obiecte de contemplație estetică microcosmosul „experienței" omenești nediferențiate și după ce a citit „À la recherche du temps perdu" nimeni nu se mai simte același, pentru că Proust a modificat cu adevărat lumea, creînd în individ noi capacități pentru a înțelege realitățile exterioare și propriul său suflet.

Lista ar putea să fie completată Shakespeare, Goethe, Novalis, Edgar Poë, Unamuno...

Ceea ce Camoens a adus nou în cultura universală a fost tocmai transformarea în valori spirituale a „geografiilor" și a experiențelor considerate pînă atunci drept „barbare" și fără nici o semnificație superioară.

Rémy de Gourmont a scris odată că marea e o descoperire a romanticilor. Aceasta ar putea să fie adevărat pentru marea nordică, îmbrăcată în cețuri, populată de fantome. Dar gloriosul Atlantic și mările orientale sînt o descoperire estetică a lui Camoens. Prin geniul său, grație operei sale, peisagiul maritim e încorporat în universul estetic și se preface în obiect de contemplare, în izvor de emoții artistice.

Camoens justifică pe planul estetic descoperirile maritime și cuceririle coloniale ale portughezilor.

După cum navigatorii și coloniștii portughezi au lărgit în mod considerabil universul geografic al timpului lor, tot așa Camoens a sporit universul estetic contemporan și în mod indirect viața spirituală a veacului său. Căci în mod evident transformarea unui nivel cosmic în obiect de contemplație artistică nu e un fapt care să intereseze numai istoria artei.

A face dintr-o „Mare Tenebroasă" cunoscută pînă atunci numai de marinari și de pescari un obiect de contemplație estetică, e a o transforma în aliment spiritual la îndemîna oricui.

Ar fi naiv să credem că alimentul spiritual nu modifică ființa omenească ; și ar fi la fel de naiv să credem că dacă descoperirea agriculturii, de pildă, a revoluționat pe de-a întregul firea omenească, descoperirea estetică a oceanului

sau a florei tropicale sau a exotismului, n-a avut urmări pentru integritatea spirituală a omului.

Noi, modernii, neglijăm consecințele cosmologice ale tuturor experiențelor omenești, de la cea mai elementară (de pildă alimentația) pînă la cea mai complexă (de pildă pătrunderea într-un univers mental imediat).

Dar adevărul e că prezența acestui obiect de cunoaștere (și orice obiect, de îndată ce capătă un „sens" devine „obiect de cunoaștere") modifică, fără ca el să-și dea seama, structura spirituală a omului.

Camoens, care a mărit considerabil „universul estetic" european, care a dat o valoare artistică unei infinități de fragmente pînă la el considerate fără interes estetic, care a transformat în obiecte de contemplație peisagiile barbare, plantele exotice, curiozitățile etnografice, — a contribuit și el la modificarea universului mintal al omului Renașterii.

Nu ne putem alimenta cu „Malaca cea bogată", cu „nobila Taprobana", cu „coasta care se cheamă Champa", cu „Borneo unde nu lipsesc lacrimile adunate în băutură", sau cu „Timur care trimite lemnul de santal cel aducător de sănătate" și nu ne alimentăm cu... „o figură voinică și plină de sănătate, mare de statură și diformă, cu fața încruntată, cu părul vîlvoi"... fără a suferi o anumită influență a tuturor acestor „alimente" exotice cărora geniul lui Camoens le-a smuls toxinele și le-a îndoit frumusețea.

A fost plin de urmări faptul că el, cel dintîi dintre „moderni", a cîntat „figura curată" inaugurînd prin acest capriciu exotismul în literatura europeană.

Chateaubriand a creat „moda" exotică, iar Camoens a justificat cu geniul său un curent exotic foarte complex care a început cu apologia „bunului sălbatic" în secolul al XVIII-lea și s-a terminat cu Gauguin, cu cîntecele de negri și cu moda „pielii bronzate" din zilele noastre.

Nu trebuie să se piardă din vedere că tot Camoens cu „Acea captivă", a pricinuit o adevărată revoluție în canoanele estetice europene. Idealul european al esteticii feminine a fost întotdeauna blonda, de la Elena de Troia la Isolda, Blanchefleur, Beatrice și Laura.

Era poate un simbol solar, sau o superstiţie aristocratică, căci pielea albă dovedeşte o ascendenţă nobilă a femeii care nu lucrează la cîmp, ci trăieşte o viaţă plăcută în castelul ei.

Revoluţia camoensiană a consistat în a fi dat drept de cetate nu numai frumuseţilor brune, dar chiar şi frumuseţilor barbare şi exotice, negrese ca „aquela cativa" sau chineze ca Dinamene.

Evident, nu se poate epuiza în cîteva rînduri interesul revoluţiei camoensiene în înţelesul ei estetic şi moral. (Intenţionăm să discutăm mai pe larg acest subiect în studiul „Insula iubirilor şi geografiile mitice" şi în cartea intitulată „Camoens, încercare de filosofie a culturii").

Vrem însă să subliniem chiar de pe acum misiunea latină a marelui scriitor portughez, care a încorporat în universul estetic european nenumărate „ţinuturi necunoscute", care a transformat în „bunuri spirituale" o infinitate de tezaure necunoscute, care a îmbogăţit substanţa latinităţii cu experienţe, cu peisagii şi cu „gesturi" considerate pînă atunci fără nici o posibilitate de a fi prefăcute în obiecte de contemplaţie, în valori spirituale de circulaţie.

Intervenţia lui Camoens în universul mental european ne îngăduie să înţelegem mai bine latinitatea.

E evident că această contribuţie a lui Camoens distruge formula unui geniu latin redus la cîteva atribute cum ar fi eleganţa, echilibrul, claritatea etc.

Întîlnim un fenomen similar în celălalt capăt al latinităţii europene în România.

E cazul poetului român Mihai Eminescu (1850—1889), unul dintre cele mai mari genii lirice ale latinităţii, care a contribuit şi el în mod covîrşitor la lărgirea orizontului spiritual european sub aspectul de „cuceritor de lumi noi". Întocmai ca şi Camoens, Eminescu a încorporat o vastă şi sălbatecă „terra incognita" şi a transformat în valori spirituale experienţe considerate pînă la dînsul ca lipsite de semnificaţie. Camoens a îmbogăţit lumea latină cu peisage maritime, cu flori excentrice, cu frumuseţi exotice. Eminescu a îmbogăţit aceeaşi lume cu o noutate geografică, Dacia, şi cu noi mituri.

Evident, înainte de dînsul, poezia populară românească — una dintre cele mai bogate din lume — crease cu aceleaşi materiale anumite opere-prime ; dar Eminescu nu e numai un continuator al acestei inspiraţii populare româneşti, ci şi un geniu autonom, creator de mituri.

Dacia era pentru primii romani o ţară barbară, populată de sciţi şi de geţi, scuturată de furtunile de zăpadă ce veneau dinspre stepele ruseşti.

Să ne amintim de plîngerile lui Ovidiu în exilul său la Tomis (Constanţa de astăzi), pe malul Mării Negre „Cerul acesta şi apele acestea sînt intolerabile. Nu ştiu pentru ce, chiar şi pămîntul îmi displace", *(Tristia,* III, 3).

Şi mai departe : „Aici nu e nici o carte pentru hrana noastră spirituală ; nimeni căruia să-i pot citi versurile mele sau care să fie în stare să le înţeleagă. Nu văd înaintea ochilor decît traci şi sciţi *(ibidem,* III, 14).

În rezumat, o ţară „barbară", în afară de civilizaţie. *Barbar* înseamnă în greceşte cel care se bîlbîie, adică cel care nu se poate exprima în mod corect.

Legiunile romane ale lui Traian, geniul colonizator al Romei, civilizaţia latină au transformat această regiune barbară în *Dacia felix,* în cea mai bogată provincie a Imperiului roman.

Şi limba latină, creînd o altă limbă, pe cea română, a ajutat pe locuitorii Daciei să se exprime în mod corect, cu alte cuvinte să-şi piardă „bîlbîiala" lor de barbari.

Ei bine după cum legiunile romane au încorporat în civilizaţia europeană, geniul creator al poporului român a încorporat în cultura europeană un nou peisagiu şi noi experienţe spirituale.

Printr-o poemă a lui Eminescu *Rugăciunea unui Dac,* sensibilitatea latină e îmbogăţită cu o viziune a vieţii care nu se asemăna cu a nici unuia din poeţii pesimişti ai Europei.

Capodopera sa *Luceafărul* poate fi considerată ca una din cele mai frumoase poeme din literatura universală şi metafizica ei, amplitudinea cosmică în care se desfăşoară drama lui Hyperion, frumuseţea ciudată, s-ar putea spune, liturgică a versurilor sale, sînt tot atîtea adausuri la universul mental al latinităţii. Această „geografie barbară" care era Dacia pentru cei dintîi Romani, a creat o expe-

rientă personală a vieții, un Weltanschauung specific, o caracteristică în fața Cosmosului și a lui Dumnezeu.

Prin cîteva magnifice poeme ale lui Mihai Eminescu — de exemplu *Melancolie, Mortua est, Scrisoarea întîia, Doina, Glossă,* — o lume întreagă, pînă atunci necunoscută, intră în patrimoniul comun al omenirii.

O dulce resemnare față de devenirea universală, o melancolică dorință de reintegrare în Cosmos, de a reface unitatea primordială (cînd individul era încă încorporat în Tot), un sentiment de singurătate metafizică și în mod special inefabilul dor românesc, sînt atîtea sporiri ale repertoriului spiritual latin.

Pesimismul lui Eminescu își are originea într-o viziune tragică a existenței, dar această viziune e sobră, demnă, virilă și se recunoaște într-însa resemnarea calmă a dacilor și disprețul lor pentru moarte și pentru suferințele fizice.

Geniul latin se îmbogățește prin creația poetică a lui Eminescu întocmai cum s-a îmbogățit prin creațiunile lui Camoens.

Sînt de ajuns aceste două exemple pentru a ne convinge că „geniul latin" departe de a se repeta la nesfîrșit în creații stereotipice, sau cel puțin făcînd parte din aceeași familie spirituală, posedă dimpotrivă o prodigioasă capacitate de reînnoire, transformînd, fără încetare, materiile brute în valori spirituale, absorbind fără odihnă „noi geografii" și noi universuri spirituale.

Universul mental al latinității e un *expanding Universe ;* niciodată nu e același, nu se odihnește niciodată.

Numai acei care ignorează bogăția și varietatea creațiunilor latine pot crede în sterilitatea geniului său. Numai cine judecă geniul latin numai după anumiți scriitori francezi și reduce latinitatea la binomul Racine—Paul Valéry, poate crede în sleirea posibilităților latine de creație.

Dimpotrivă, prezența unui Unamuno, a unui Rebreanu, a unui Italo Svevo etc. — pentru a vorbi numai de cîțiva prozatori contemporani — confirmă vigoarea, varietatea, înălțimea creației latine recente. Într-adevăr, numele pe care le-am citat mai sus constituie, în interiorul aceleiași familii, trei varietăți cu totul deosebite.

Dar e limpede că pentru a ne putea da seama de adevărata structură a geniului latin și pentru a-i înțelege bine misiunea, e necesar să renunțăm la comoditățile noastre mentale și să ne gîndim de-a dreptul la realități, lăsînd la o parte formulele consacrate și cuvintele fără înțeles.

A gîndi asupra realităților implică o cunoaștere directă a lucrurilor, — cunoaștere care, din nefericire, nu e posedată decît de puțini dintre noi.

Sîntem sclavii modelor venite din afară ; sîntem clienții ascultători ai librăriilor franceze, unde nu se găsesc scriitori portughezi, români, italieni sau spanioli. Şi din pricina acestei ignoranțe — care se datorează numai facilității noastre de a cunoaște lumea prin mijlocirea unei limbi sau a două — noi, latinii, suferim astăzi de un complex de inferioritate.

Fiecare dintre noi se simte sărăcit ; dar de această sărăcie sîntem noi singuri vinovați, căci nimeni nu ne împiedică să învățăm alte limbi romanice, să cunoaștem alte specii spirituale latine.

Căci „geniul latin" continuă să creeze și să lărgească universul mental al omenirii. Astăzi ca și altădată, sînt adevărate versurile poetului român Vasile Alecsandri

„Latina gintă e regină
În ale lumii ginte mari".

„Vremea", an XVI (1943), mai 9, nr. 697, p. 8 și 10.

Eminescu — poetul neamului român

Mihai Eminescu, al șaselea din cei zece copii, s-a născut la 15 ianuarie 1850 în Botoșani, în nordul Moldovei. Și-a petrecut copilăria în satul Ipotești, unde tatăl său avea o proprietate. Dar a întrerupt tradiția patriarhală a familiei. La școală a fost un elev nesupus. Refuza să asculte de disciplina didactică și accepta doar munca ce i se părea că se impune. Tatăl l-a dat la un mare colegiu german din Cernăuți, capitala Bucovinei ; dar la 14 ani l-a părăsit pe ascuns, dornic de libertate. A intrat din nou în colegiu, dar, puțin după aceea, a fugit din nou.

„Este întîlnit mai tîrziu ca traducător, sufleur și simplu servitor în compania unor actori ambulanți, pe care i-ar fi urmat timp de aproape trei ani în peregrinările lor prin provinciile române. Pe jos, cu sacul în spate, îmbrăcat Dumnezeu știe cum, merge prin munți și văi, mînat de un instinct de libertate, mai puternic la el decît instinctul de conservare. Suferă de foame și i se întîmplă să doarmă sub cerul liber, pe jos sau într-o căpiță de fîn lungi ani de vagabondaj, decisivi pentru viața sa" (Basile Munteanu, *Literatura română*, pag. 50).

Decisivi pentru a se descoperi pe sine însuși și a înțelege că niciodată nu va putea fi un proprietar ca tatăl său, ca strămoșii săi. Dar înțelege de asemenea că nu se va putea integra în societatea civilizată a marilor orașe, să aparțină categoriei persoanelor „serioase" ; că nu va ajunge niciodată să atingă fericitul echilibru, acea *aurea mediocritas* a Poetului. Anii de vagabondaj prin țară îi dau o profundă cunoaștere a limbii și spiritului popular

românesc. Încă de atunci Eminescu începe să acumuleze tezaurul său folcloric și lexical care-l va face, într-o zi, unul din cei mai buni cunoscători ai limbii și culturii române.

Bea direct de la izvoarele inspirației populare, aude sute de povești, legende și balade, notează totul, colecționează cu ardoare vechi manuscrise, locuțiuni antice, cuvinte rare. Acest vagabond, care a fugit de două ori de la școală, este un mare muncitor ce are pasiunea faptelor precise. În timpul orelor libere citește mereu toate cărțile care îi cad în mînă. Unica sa bogăție este o ladă cu cărți, pe care n-o abandonează niciodată.

Marele scriitor român Caragiale l-a întîlnit într-o zi, așezat într-o căpiță de fîn, citind cu voce tare o piesă a lui Schiller. Tot ce cîștigă cheltuiește pe cărți. Nu se îngrijește de sine, se mulțumește cu foarte puțin și disprețuiește, cu mîndră demnitate, aparențele vestimentației. După o perioadă petrecută la Blaj, în Transilvania, Eminescu se hotărăște să urmeze cursuri de filozofie în străinătate. Și-a publicat deja primele poezii, în 1866, la *șaisprezece* ani, cucerindu-și un înalt loc între scriitorii români.

În universitățile din Viena (1869—1872) și Berlin (1872—1874), Eminescu frecventează diferite cursuri, fără cel mai mic interes de a da examene sau de a obține diplome. Îl interesează totul egiptologia și dreptul roman, științele financiare și anatomia, filologia comparată și filosofia, dreptul internațional și ocultismul etc. etc. Urmează asiduu cursurile tuturor profesorilor celebri din Viena și Berlin, luînd întotdeauna notițe. Caietele sale, din care o parte se păstrează la Biblioteca Academiei Române, dovedesc curiozitatea sa fără limite care îl face să încerce să asimileze totalitatea cunoașterii umane. Începe să studieze pînă și sanscrita; îi citește pe Horațiu și Leopardi în original, precum și clasicii francezi; se îmbată de poezia tuturor popoarelor. Germana este a doua sa limbă; literatura germană nu are secrete pentru el.

Dar marea sa pasiune este, și va fi întotdeauna, filosofia. Traduce *Critica rațiunii pure* și studiază în profunzime pe toți marii maeștri ai gîndirii, începînd cu Upanișadele. Un timp, se pregătește pentru a-și da doctoratul

în filosofie, pentru că în patria sa, în București, este atît de admirat de unii scriitori și critici, încît aceștia se gîndesc să-i ofere o catedră la Universitate. Eminescu, totuși, nu este omul care să profite de asemenea ocazii. Responsabilitatea unei catedre universitare nu este pentru el. Pentru a se pregăti așa cum trebuie, crede că are nevoie încă de ani și ani de muncă metodică. Uneori se închide cu ale sale cărți și caiete în cameră și petrece aici zile întregi. Duce o viață singulară acest tînăr poet de o frumusețe în același timp delicată și virilă, mereu îndrăgostit de o femeie visată, mereu concentrat asupra unor meditații filosofice și elaborîndu-și opera poetică. Acest interesat de totalitatea cunoașterii umane este, în același timp, un fanatic al perfecțiunii literare. Își lucrează poemele ani și ani, începînd și abandonînd noi versiuni, mereu nesatisfăcut de forma lor, căutînd fără odihnă expresia perfectă. La o jumătate de secol după moartea sa, încă nu s-a terminat studierea manuscriselor (aproape douăzeci de mii de pagini !) și analiza nenumăratelor variante ale poemelor sale.

Înainte de a-și termina studiile, Eminescu se întoarce în România, unde începe să ducă o existență grea și întunecată. Este angajat temporar, ca bibliotecar, la Iași ; după aceea ca inspector în învățămîntul primar și, în final, în schimbul unui salariu de mizerie, acceptă sarcina de a redacta un ziar politic din București, „Timpul".

Acceptă toate aceste servicii cu un curaj și un entuziasm emoționant. Dar se istovește într-o muncă devoratoare de redactare a „Timpului", scriind singur articolele de fond, cronicile și comentariile politice, traducînd telegramele agențiilor și, în plus, revăzînd, la trei dimineața, șpalturile întregului ziar ! Este celebru, stimat și admirat, are protectori iluștri, dar timiditatea, orgoliul și capriciile sale îl împiedică să trăiască o viață umană. „Încet, încet, forțele îl părăsesc și vine o zi, în 1883, în care conștiința sa se șterge. De-acum înainte, din spital în spital, cu perioade de luciditate și delir, Eminescu urcă, pînă la moarte, calvarul nebuniei. Nu se poate imagina ce ar fi fost opera completă a acestui bărbat care a încetat să mai producă la treizeci și trei de ani" (B. Munteanu, *ibid.)*.

Scriitorul român Alexandru Vlahuță descrie o vizită pe care i-a făcut-o atunci într-un sanatoriu. Tînărul scriitor începe să vorbească despre poezie. „Atunci, cu o bucurie de creator copilărește arătată, scoase din buzunarul paltonului un petec de hîrtie și, așezîndu-se pe scaun, începu să citească un șir lung de strofe de o sonoritate și un efect ritmic fermecător. Rostirea lor îl încălzea și ochii și glasul i se înviorau. Pe acel petec de hîrtie nu erau scrise decît două vorbe *gloriosul voievod*. El improviza !... Am ascultat uimit, peste douăzeci de strofe, sonore dar lipsite de sens și de legătură ; fiecare vers părea rupt dintr-o poezie frumoasă...". *)

În timpul bolii sale, prietenii i-au tipărit primul — și ultimul — volum de *Poezii*. Succesul a fost enorm. S-au înmulțit, de-acum înainte, cu rapiditate, edițiile. Eminescu a devenit poetul național al României...

Opera sa publicată este, totuși, un minim fragment din grandioasa construcție pe care a încercat s-o realizeze. Eminescu muncea enorm, dar nu consimțea să se tipărească decît lucrările care îl satisfăceau. Din voluminoasele sale manuscrise a ajuns să publice cam șaptezeci de poeme (unele din ele de întindere) ; două nuvele mari, *Cezara* și *Sărmanul Dionis*, în afară de cîteva sute de articole politice, istorice și critice. Dar influența exercitată de Eminescu a fost enormă ; nu a fost numai creatorul limbii române literare moderne și al mișcării *eminesciene* care a schimbat orientarea noii poezii în țara sa, dar a devenit și teoreticianul prin execelență al naționalismului român. Acest poet pesimist era în același timp un mare patriot ; acest avid devorator al cunoașterii universale credea cu tărie în destinul nației sale și în misiunea istorică a romanității orientale.

S-a vorbit mult despre pesimismul lui Mihai Eminescu. Dar „pesimismul" său are trăsături atît de personale, încît sîntem obligați să renunțăm a-i aplica orice calificativ generalizator.

Eminescu a fost un om de geniu, avea un „sentiment tragic al vieții" ; ca toți cei ce explorează pînă la esență

---

* Al. Vlahuță, *După Eminescu*, în vol. *Opere alese*, II, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, [1953], pp. 99-100 *(n. ed.)*.

singurătatea și durerea umană, Eminescu nu refuza niciodată să accepte realitatea... Și realitatea, pentru el, era izolarea Omului în Cosmos. Omul se naște și moare în singurătate absolută, dar această singurătate e populată de vise, de himere și de iluzii. Înțelepciunea ne sfătuiește la o rezervă calmă în fața tuturor acestor tentații iluzorii

„Vreme trece, vreme vine,
Toate-s vechi și nouă toate ;
Ce e rău și ce e bine
Tu te-ntreabă și socoate ;
Nu spera și nu ai teamă
Ce e val ca valul trece ;
De te-ndeamnă, de te cheamă,
Tu rămîi la toate rece“.

(*Glossă*, vv. 1-8)

Idealul filosofic al lui Eminescu era *ataraxia* greacă, renunțarea perfectă, seninătatea absolută.

Dar acest ideal, bineînțeles, el era departe de a-l atinge, pentru că, în același timp, iubea viața, adora frumusețea și nu-și putea domina pasiunile. A cîntat Femeia ideală, așa cum puțini alți poeți au cîntat-o

„Ideal pierdut în noaptea unei lumi ce nu mai este
Lume ce gîndea în basme și vorbea în poezii...“

(*Venere și Madonă*, vv. 1-2)

El a cunoscut

„Povești și doine, ghicitori, eresuri“

(*Trecut-au anii*, v. 4)

și-și amintește de copilul

„Cu brațele de marmur, cu părul lung, bălai“

(*Din valurile vremii*, v. 2)

a cărui prezență, spune poetul

„Cu mîna mea în van pe liră lunec ;
Pierdut e totu-n zarea tinereții...“

(*Trecut-au anii*, vv. 11-12)

El visează iubiri romantice de altădată, își idealizează castelana care ascultă, fermecată, cuvintele iubitului

„Ah, ce fioros de dulce de pe buza ta cuvîntu-i !
Cît de sus ridici acuma în gîndirea ta pe-o roabă,
Cînd durerea ta din suflet este singura-mi podoabă.
Şi cu focul blînd din glasu-ţi tu mă dori şi
mă cutremuri,
De îmi pare o poveste de amor din alte vremuri ;
Visurile tale toate, ochiul tău atît de tristu-i,
Cu-a lui umed-adîncime toată mintea mea
o mistui...“

(*Scrisoarea IV*, vv. 62-68)

Ca toţi marii poeţi, Eminescu are un geniu polar, ireductibil la o singură „determinantă“. El iubeşte viaţa şi o evită în acelaşi timp ; adoră şi evită femeia ; trăieşte în mijlocul unei lumi înfricoşătoare şi visează la pacea eternă.

Eminescu este încercat de gîndul Morţii, dar şi de speranţa reintegrării în Natura-Mamă. Aşteaptă această întoarcere la Cosmos ca pe o beatitudine finală. Ultima sa dorinţă este aceea de a fi înmormîntat

„La marginea mării
Să-mi fie somnul lin
Şi codrul aproape,
Să am un cer senin
Pe-adîncile ape.
Şi cum n-oiu suferi
De-atuncea-nainte...
Ce dulce-mi va suna
Cîntarea de bucium“

(*Iar cînd voi fi pămînt*, vv.
4, 9-12, 21-22, 27-28)

Această dorinţă de reintegrare în materia vie a Cosmosului reapare în nuvela fantastică *Cezara*, în care anahoretul Euthanasius are o moarte ciudată sau, mai degrabă, îşi dispersează fiinţa într-un peisaj edenic. Chiar şi viaţa perfectă, fericirea supra-umană, se traduce pentru Eminescu în termeni care aduc aminte de moarte. În insula sa feerică, alt erou, Ieronim, trăieşte „ca o plantă“, fără dorinţă şi fără durere. Poetul este urmărit de visul unei insule paradisiace, unde viaţa capătă din nou fluxul ei primordial, fără şocuri, fără conflicte şi

chiar fără conștiință, unde omul poate renunța la toate „formele" acoperind condiția adamică de înaintea căderii din Paradis.

Mare poet, Eminescu este un creator de mituri, și cel mai frumos, cel mai emoționant este această întoarcere la starea paradisiacă, acest dor arzător de întoarcere în sînul Naturii-Mame, această comuniune cu un Cosmos viu. Viața, *această viață* — în mijlocul tulburărilor, al durerilor, al iluziilor și dorințelor — este un obstacol în drumul spre Unitate. Viața este un izvor nesecat de forme, care se ciocnesc și se înlănțuie, care ne izolează, pe noi, oamenii ce căutăm comuniunea cu Totul, reintegrarea într-un Unu primordial. Din această cauză, Ieronim se refugiază pe o insulă, unde renunță la toate „formele" — sociale, morale și chiar vestimentare —, pentru că se scufundă, golit cu totul, în „lacul fermecat"...

Poetul nu ocolește suferința ; excesul de durere îl ajută să-și recupereze ființa intimă pe care o face să-și afle climatul originar „Totul-Unu", marea Unitate cosmică

„Cînd de-odată tu răsăriși în cale-mi
Suferință tu, dureros de dulce...
Pînă-n fund băui voluptatea morții
Ne-ndurătoare".

(*Odă*, vv. 5-8)

Un întreg poem, *Rugăciunea unui dac*, este un viguros apel la suferință și la repaosul etern (v. 20). Poetul începe prin a evoca Unitatea primordială, ce-a fost spulberată în mii de fragmente prin actul Creației :

„Pe cînd nu era moarte, nimic nemuritor,
Nici sîmburul luminii de viață dătător,
Nu era azi, nici mîne, nici ieri, nici totdeauna
Căci unul erau toate și totul era una ;
Pe cînd pămîntul, cerul, văzduhul, lumea toată
Erau din rîndul celor ce-n-au fost niciodată
Pe-atunci erai Tu singur, încît mă-întreb în sine-mi..."

(vv. 1-7)

Dar de la acest Dumnezeu care a schimbat Haosul în Cosmos, poetul imploră o nouă favoare divină :

„Şi tot pe lîng-acestea cerşesc înc-un adaos
Să-ngăduie intrarea-mi în vecinicul repaos !“

(vv. 19-20)

Şi pentru a atinge această pace, el acceptă şi chiar cere toate suferinţele şi ura

„Să blesteme pe-oricine de mine-o avea milă,
Să binecuvînteze pe cel ce mă împilă...

Cînd ura cea mai crudă mi s-a părea amor...
Poate-oi uita durerea-mi şi voi putea să mor“.

(vv. 21-22, 33-34)

Acest frumos poem, ca toată opera lui Eminescu — ce nu poate fi tradusă decît de un mare poet — exprimă o concepţie tragică asupra existenţei ; nu este un pesimism facil, ci o disperare gravă şi energică. Precum strămoşii săi, dacii, Eminescu acceptă suferinţa, cheamă nenorocul şi nu-i este teamă de tragedie. Multiplicitatea durerii este, pentru el, un fel de extaz care-l purifică, suferinţa este o ardere care consumă tot ce este efemer, imperfect limitat şi impur în om.

Universul lui Eminescu este atît de vast, încît cu greutate se poate defini opera sa printr-un singur eseu. El a încercat toate ritmurile, descoperind la poeţii anteriori cadenţe şi frumuseţi ce i-au conferit un loc aparte, unic. *Melancolia* sa evocă o singurătate cosmică, o stranie magie care opreşte viaţa, gîndirea, istoria chiar

„În van mai caut lumea-mi în obositul creier“

(v. 29)

Sonetul *Veneţia* face să renască, pentru un moment, oraşul ce nu va mai trăi niciodată. *Mortua est !* este un strigăt de disperare în faţa iluziei universale. *Şi cînd voi fi ţărînă* exprimă dulceaţa morţii, atît de asemănătoare unui somn vegetal. *Împărat şi proletar* este un lung poem, plin de o retorică revoluţionară, ce termină prin a fi metafizic

„Că vis al morţii-eterne e viaţa lumii-ntregi".

(v. 210)

Scrisoarea I încearcă să descopere misterele Creaţiei; ca şi poetul din *Rig-Veda*, Eminescu întreabă

„La-nceput, pe cînd fiinţă nu era, nici nefiinţă,
Pe cînd totul era lipsă de viaţă şi voinţă,
Cînd nu s-ascundea nimica, deşi tot era ascuns...
Cînd pătruns de sine însuşi odihnea cel nepătruns.
Fu prăpastie? genune? Fu noian întins de apă?"

(vv. 41-45)

Scrisoarea III ca, de altfel, şi alte compoziţii ale lui Eminescu, descrie trecutul glorios al României, cînd un Mircea, de exemplu, celebrul învingător al sultanilor, a refuzat să se supună lui Baiazid şi l-a înfrînt. Baiazid nu poate să conceapă ca „un bătrîn" să aibă îndrăzneala de a-i rezista, lui, cel supranumit „Fulgerul", care a anihilat la Nicopole mîndra armată reunită de principii creştinătăţii occidentale pentru a opri înaintarea turcească. Cuceritorii luptă pentru a-şi mări imperiile, sau pentru a se acoperi de glorie, în timp ce Mircea doreşte să-şi apere poporul.

Eminescu evocă toate aceste măreţe pagini de istorie românească pentru a putea să critice cu şi mai multă forţă josnicia unora din contemporanii săi. În această teribilă *Scrisoare III*, ca şi în articolele sale de la „Timpul" Eminescu se ridică împotriva invaziei elementelor alogene şi împotriva ideilor sociale şi politice copiate din străinătate, ce ameninţă să modifice structura spirituală a poporului român. Acest filozof hrănit de cultura universală, acest pesimist ce visa la repaosul absolut, era, cînd se gîndea la poporul său, patriot fanatic. Preţuia mai presus de orice integritatea rasială* şi spirituală a poporului român. Detesta hibriditatea rasială, morală şi politică şi nu respecta decît tipul român ce se apropia de strămoşii daco-latini tipul carpatic, frumos exemplar masculin, cinstit, sincer şi leal. Imitatorii, fanfaronii, frivolii, cos-

---

* Autorul are aici în vedere *integritatea naţională* a naţiunii, aşa cum o vedea gazetarul care folosea, în articolele sale, cuvîntul *rasă* cu sensul de *popor*, de *comuniune naţională (n. ed.).*

mopoliții au fost mereu victimile preferate ale articolelor politice ale lui Eminescu.

Îi ataca nu ca poet, ci în calitate de istoric și critic, căci Eminescu studiase istoria românilor direct după documente și cronici, deci știa foarte bine importantul rol european jucat de compatrioții săi cînd aceștia gîndiseră și acționaseră ca români. Eminescu știa foarte bine că Europa nu ar fi interesată de un popor care ar fi maimuțărit ultima modă de la Paris sau de aiurea. A luptat pentru a dovedi în toate manifestările geniul autentic al poporului român ; în artă ca și în politică, în filosofie ca și în economie, Eminescu s-a străduit să impună realitățile naționale. Erau, după opinia sa, singurele realități ce ar fi putut interesa Europa, singurele contribuții fecunde pentru armonia între popoare. Scrierile politice ale lui Eminescu au contribuit, astfel, enorm la fundamentarea patriotismului român modern. Este un rar privilegiu a fi, în același timp, cel mai mare poet al poporului său și creatorul doctrinei sale naționaliste...*.

Dar capodopera lui Mihai Eminescu este *Luceafărul*, magnific poem în nouăzeci și patru de strofe **, ce se poate compara cu oricare din capodoperele literaturii universale. S-a publicat o întreagă bibliotecă despre cel mai frumos produs al geniului poetic român și se numără cu zecile traducerile în limbile europene. Nu se știe ce trebuie admirat mai întîi fie cadrul în care se desfășoară drama, vasta imaginație a Poetului, perfecțiunea uluitoare a formei, construcția ingenioasă a ritmului (ce imită poezia populară), fie profunzimea filosofică a conflictului... *Luceafărul* este povestea iubirii între un astru, Hyperion, și o muritoare. Văzîndu-l în fiecare seară, luminos, deasupra mării, o prințesă se îndrăgostește de Hyperion și-i cere să coboare la ea

„Cobori în jos, luceafăr blînd
Alunecînd pe-o rază,

---

* Este vorba de *doctrina națională* a ziaristului Eminescu *(n. ed.)*.

** Poemul *Luceafărul*, publicat de Eminescu în aprilie 1883, în *Almanahul Societății academice social-literare „România jună"* are 98 de strofe *(n. ed.)*.

Pătrunde-n casă și în gînd
Și viața-mi luminează!

El asculta tremurător
Se aprindea mai tare".

(vv. 49-54)

După aceea pornește ca un fulger și se scufundă în ocean. Din valul care îl primește, răsare un frumos flăcău, asemeni unui prinț:

„Părea un tînăr voievod
Cu păr de aur moale...

Iar umbra feței străvezii
E albă ca de ceară —
Un mort frumos cu ochii vii
Ce scînteie-n afară".

(vv. 65-66, 69-72)

Hyperion se adresează fetei în felul următor:

„— Din sfera mea venii cu greu
Ca să-ți urmez chemarea,
Iar cerul este tatăl meu
Și mumă-mea e marea.

Ca în cămara ta să vin,
Să te privesc de-aproape,
Am coborît cu-al meu senin
Și m-am născut din ape.

O, vin'! odorul meu nespus
Și lumea ta o lasă;
Eu sunt luceafărul de sus
Iar tu să-mi fii mireasă".

(vv. 73-84)

Dar tinerei prințese îi este teamă să renunțe la lume

„O, vin' în părul tău bălai
S-anin cununi de stele
Pe-a mele ceruri să răsai
Mai mîndră decît ele!

— O, ești frumos cum numa-n vis
Un demon se arată
Dară pe calea ce-ai deschis
N-oi merge niciodată".

(vv. 89-96)

De mai multe ori Hyperion revine, în vis, alături de iubirea sa, dar mereu fata refuză să-l însoțească. În zadar Hyperion îi amintește că el este ființă nemuritoare și ea nu e decît o muritoare (vv. 151-152) ; prințesa îi cere să coboare pe pămînt și să devină muritor ca ea (vv. 159-161), ceea ce va provoca reacția Astrului :

„Tu-mi ceri chiar nemurirea mea
În schimb pe-o sărutare"

(vv. 161-162)

Dar dragostea este atît de arzătoare, încît Hyperion se hotărăște „Da, mă voi naște din păcat / Primind o altă lege" (vv. 165-166). Își desface aripile în cer. Zborul de mii de ani nu durează decît clipe. Traversează Cosmosul prin spații înstelate

„Căci unde-ajunge nu-i hotar
Nici ochi spre a cunoaște
Și vremea-ncearcă în zadar
Din goluri a se naște".

(vv. 273-276)

Îi adresează Tatălui ceresc o arzătoare cerere :

„— De greul negrei vecinicii
Părinte, mă desleagă...

Reia-mi al nemuririi nimb
Și focul din privire,
Și pentru toate dă-mi în schimb
O oră de iubire..."

(vv. 280-281, 289-292)

Dar Tatăl îi refuză cererea : vrea să se vadă egal cu oamenii... Dar oamenii sînt ființe efemere care trăiesc ca umbrele purtate de întîmplare, în timp ce „Noi nu avem nici timp, nici loc / Și nu cunoaștem moarte". (vv. 307-

308). Şi de ce doreşte Hyperion să renunţe la Nemurire ? Tatăl îl sfătuieşte să se întoarcă la Pămîntul rătăcitor să vadă ce-l aşteaptă. Dar în timp ce Hyperion traversa ca un meteor Cosmosul, tînăra prinţesă cedează curţii unui tînăr paj, ce-i dezvăluie farmecele iubirii muritoare :

„Hyperion vedea de sus
Uimirea-n a lor faţă“

(vv. 349-350)

Ea ridică ochii, vede Astrul strălucind şi-i cere ca altădată, să coboare, „alunecînd pe-o rază“. Dar Hyperion de-acum nu mai cade din înalt asupra mărilor, nici nu mai ia formă umană pentru a merge să-şi vadă iubita :

— *„Ce-ţi pasă ţie, chip de lut*
Dac-oi fi eu sau altul ?

Trăind în cercul vostru strîmt
Norocul vă petrece
Ci eu în lumea mea mă simt
Nemuritor şi rece“.

(vv. 371-376)

Astfel se încheie acest poem genial care, uneori, atinge cosmogonicul, pretîndu-se la numeroase interpretări.

Obsedat de soarta crudă a oricărui om excepţional ce-şi petrece viaţa într-o teribilă singurătate, care atinge nemurirea dar nu poate să se bucure de bunurile acestei lumi, Eminescu a simbolizat în poemul său drama geniului prin nefericita iubire a unui astru pentru o muritoare. Însetat după „o clipă de iubire“, gata să renunţe la toate calităţile sale supranaturale pentru a se bucura de o prezenţă concretă, vie, fermecătoare — Geniul nu reuşeşte, totuşi, să-şi satisfacă dorinţa şi e condamnat să-şi petreacă viaţa în perfectă singurătate. Va lumina viaţa altora, va dărui altora capodopera pentru a înţelege şi a gusta mai bine viaţa, dar el, Geniul, este incapabil să fie fericit. Norocul de toate zilele îi este interzis.

Scriind *Luceafărul*, Eminescu a schiţat cea mai bună autobiografie pe care un poet ar putea s-o prezinte sie însuşi şi lumii întregi.

Lisabona, septembrie, 1942

Traducere din Portugheză de prof. Ştefan Mera

Eminescu — sau despre absolut

Așa se intitulează cartea d-rei Rosa del Conte, profesoară de literatură română la Universitatea din Roma *Mihai Eminescu o dell'Assoluto* (Instituto di Filologia Romanza della Università di Roma. Studi e Testi; Società Tipografica Editrice Modenese, Modena 1963, 482 pagini pet. in 4°). Este, fără îndoială, cea mai vastă monografie închinată, într-o limbă streină, lui Mihai Eminescu. (Pe cît știu, cartea profesorului Alain Guillermou despre lirica lui Eminescu n-a apărut încă)*. Dacă n-ar fi decît faptul că sînt citate și traduse cîteva mii de versuri — dintre care mai mult de jumătate din opera manuscrisă editată de Perpessicius — și încă ar trebui să rămînem recunoscători autoarei. Volumul de traduceri al lui Ramiro Ortiz, publicat în 1927, cuprindea 78 de poezii, alese exclusiv din opera publicată la acea epocă.

Dar cartea d-rei Conte e prețioasă pentru alte multe motive. Pentru întîia oară opera poetică a lui Eminescu este analizată și interpretată *în întregimea ei,* adică ținînd seama de toate variantele, fragmentele și ciornele care au fost tipărite în ediția magistrală a lui Perpessicius. Ultimele două volume (vol. IV și V), apărute în 1952 și 1958, prezintă toate versiunile poeziilor postume. Asta înseamnă că studiile publicate înainte de 1958 se întemeiau pe o documentație incompletă.

---

* Cartea lui Alain Guillermou *La genèse intérieure des poésies d'Eminescu,* a apărut la sfîrșitul anului 1963 la Paris (Librairie Marcel Didier). Versiunea ei românească, în traducerea lui Gh. Bulgăr și Gabriel Pîrvan a văzut lumina tiparului la Editura Junimea, Iași, 1977 (Colecția „Eminesciana“, nr. 11) *(n. ed.).*

Se știa de mult că Eminescu era un „perfecționist". Cînd evoca pe cei „cuprinși de adînca sete a formelor perfecte", Eminescu se gîndea desigur și la sine. S-au păstrat 13 versiuni ale poeziei *Despărțire*, toate scrise între 1877 și 1879. Acel admirabil poem, *Memento Mori* sau *Panorama Deșertăciunilor* (1872) cuprinde 218 strofe, cu peste 1 300 de versuri, dintre care numai fragmentul *Egipetul* (adică 15 strofe) fusese publicat în timpul vieții poetului. Cîtă frumusețe a zăcut îngropată atîtea, multe, zeci de ani ! Cum ne-ar fi plăcut să citim în adolescență, cînd descopeream *Egipetul*, acel extraordinar prolog, adevărată ascensiune extatică spre luminile imaginare ! :

„Turma visurilor mele eu le pasc ca oi de aur,
Cînd a nopții întunerec — înstelatul rege maur —
Lasă norii lui molateci înfoiați în pat ceresc,
Iară luna argintie, ca un palid dulce soare,
Vrăji aduce peste lume printr-a stelelor ninsoare,
Cînd în straturi luminoase basmele copile cresc.

Mergi, tu, luntre-a vieții mele, pe-a visării lucii valuri.
Pînă unde-n ape sfinte se ridică mîndre maluri,
Cu dumbrăvi de aur verde și cu lunci de chiparos,
Unde-n ramurile negre o cîntare-n veci suspină,
Unde sfinții se preîmblă în lungi haine de lumină,
Unde-i moartea cu-aripi negre și cu chipul ei frumos".

Poeziile postume, ciornele, variantele și subvariantele, — toate cuprind fragmente de o neașteptată frumusețe. Pentru prima dată o exegeză a poeziei eminesciene ține seama de ele, de „îngropatele risipe" — cum numea Eminescu relicvele marilor civilizații dispărute. Urmărind analiza unui motiv poetic — bunăoară, „blestemul-rugăciune" sau „Demiurgul cosmogonic" (p. 48 sq) — cititorul descoperă necontenit, alături de versurile bine cunoscute, versuri inedite de o nebănuită frăgezime, de o surprinzătoare perfecție.

Nu voi încerca să rezum această operă densă, bogată, îndrăzneață. Mă voi mulțumi să-i prezint structura și să atrag atenția asupra cîtorva aspecte de mare interes pentru cititorul român. În prima parte (pp. 7-225) sînt examinate principalele teme lirice eminesciene problema

socială *(Împărat și Proletar)*, demiurgul cosmogonic *(Rugăciunea unui Dac, Scrisoarea I)*, Hyperion *(Luceafărul)*, întrebarea metafizică în *Memento Mori*, Christos în poezia 'lui Eminescu, figurile Divinului în *Scrisoarea I*. Ultimele șase capitole, fără îndoială cele mai substanțiale și mai îndrăznețe, sînt închinate Timpului : Timpul-Demiurg, responsabil al dramei existențiale, și Absolutul înțeles ca Eternitate ; devenirea ca structură a Timpului ; Poezia biruind Timpul și poetul-profet ; sentimentul duratei și ambivalența timpului psihologic ; evaziunea din Timp și unitatea cosmică ; dragostea ca o chemare a Absolutului.

Pe bună dreptate, Rosa del Conte stăruie asupra acestor probleme de filozofie și gnoză, în centrul cărora stă problema Timpului și a Eternității, a Demiurgului și a cosmogoniei. Eminescu n-a fost — și nici n-a pretins vreodată că este — un filozof „sistematic". Ținînd seama de caietele lui de note, deși se vede că a citit enorm, s-ar spune că în afară de Kant și Schopenhauer nu pare a fi adîncit operele marilor filozofi, de la presocratici încoace. Refuzînd, de la Berlin, catedra universitară de Filozofie, pe care i-o propunea Titu Maiorescu, Eminescu mărturisea limpede că încă nu se simțea vrednic de o asemenea răspundere. Dar s-ar putea înțelege acest refuz și ca expresia dorinței ascunse a lui Eminescu de a rămîne *liber*, pentru a se putea concentra asupra operei lui de creație, — care știa că nu se va mărgini la literatură. Îl interesau cu pasiune problemele de istorie și limbă, politica și economia politică, științele, gnozele și gazetăria. Ținînd seama numai de ce-a publicat în timpul vieții și ce ni s-a păstrat în caietele lui de note, cultura lui Eminescu era cu adevărat excepțională. A fost, fără îndoială, cel mai cultivat poet al secolului, singurul care poate fi alăturat de Goethe (evident, de un Goethe care ar fi murit înainte de 40 de ani). Și tot în Goethe își găsește replică tendința lui către „om universal". Dar, încă o dată, cînd se vorbește de „filozofia" lui, Eminescu nu trebuie comparat cu un profesor de filozofie, — ci cu o minte enciclopedică și închinată spre sinteze personale, asemenea lui Gothe.

Ca și Goethe în tinerețe, Eminescu a fost fermecat de tot felul de gnoze și filozofii oculte. Lecturile și preocu-

pările lui Dionis erau în bună parte ale lui. Eminescu s-a apropiat de problemele filozofiei nu pe „calea clasică și didactică" a operelor fundamentale, ci pe drumurile ocolite și obscure ale magiei și gnozelor hermetice. Lucrul acesta se știa de mult, și fusese explicat ca o influență a romantismului german. Dar Rosa del Conte se întreabă dacă Eminescu nu și-ar fi putut îndestula pasiunea lui pentru taine și magie cercetînd de-a dreptul tradițiile arhaice românești, așa cum i le revelau cărțile vechi, manuscrisele și legendele populare. Observația aceasta ni se pare deosebit de importantă și asupra ei vom reveni.

Rosa del Conte identifică în centrul universului poetic al lui Eminescu „imaginația cosmică" (p. 403). Tema cosmogonică se îmbină cu motivul Magului care izbutește să domine Timpul. Se poate vorbi, la Eminescu, de *o obsesie a Timpului,* fie că e vorba de milioanele de ani ale Cosmosului, fie de mileniile istorice. Autoarea distinge în opera lui Eminescu două specii de Timp (p. 188 sq.): un *timp vital,* pe care concepția mistică, de structură astrală, a poetului îl va face să coincidă cu timpul cosmic, — și un *timp muritor,* pe care pesimismul său etic îl va face să coincidă cu modul existenții pe Pămînt. Cel dintîi e un Timp „intact", care aduce la maturitate, și le împlinește, toate formele Universului. Celălalt, e Timpul uzurii, al îmbătrînirii și morții.

O discuție adecvată a acestor analize precum și a terminologiei folosite de autoare, ne-ar duce prea departe. Să amintim totuși, cum o face și Rosa del Conte, proverbul românesc : „ceasul umblă, lovește, dar vremea stă, vremuiește". Mircea Vulcănescu descifrase în acest proverb deosebirea între durata istorică (curgere dramatică : „ceasul... lovește") și timpul cosmic, care „stă, vremuiește", pentru că este circular. Eminescu pare a fi fost fascinat de ambivalența Timpului. „Viermele vremurilor roade în noi", scrie el în poezia *În van căta-veți* (1879).

Iar într-o subvariantă a *Luceafărului :*

„Și numai noi trecem sărmani
copii nimicniciei..."

Dar

„Timpul mort și-ntinde trupul
și devine veșnicie".

Și într-o altă variantă a *Luceafărului* :

„Din sînul vecinicului ieri
Trăiește azi ce moare".

Pe de altă parte, universul poetic al lui Eminescu abundă în figuri și imagini în care divinitatea, perfecția, puterea, beatitudinea sînt solidare de o durată infinită. „În a raiului prisacă stă moșneagul plin de zile, Dumnezeu...". Chiar cînd, într-o variantă ulterioară, „Dumnezeu" e înlocuit prin „stup bătrîn", se descifrează nostalgia poetului față de „eternitatea" înțeleaptă ca o durată fabuloasă. „Dunărea bătrînă", „Carpatul cel ars și bătrîn", acel „bătrîn mag", despre care Împăratul (el însuși „Bătrîn cu ani o sută pe fruntea lui de nea"), spune

„Cînd încă eram tînăr el tot bătrîn era :
Al vremilor curs veșnic nu-l poate turbura",

imaginile acestea trădează fascinația lui Eminescu pentru tot ceea ce izbutește, prin prelungirea nefirească a propriei lor durate, să reziste descompunerii și morții. Într-un articol de acum 25 de ani (*Insula lui Euthanasius,* „Revista Fundațiilor Regale", 1939), arătam cum imaginile paradiziace din opera lui Eminescu sînt solidare de speranța într-o „oprire pe loc", magică sau extatică, a Timpului. Rosa del Conte analizează cu multă perspicacitate *Povestea magului călător în stele* (p. 180 sq.), dovedind că, în imaginația lui Eminescu, Magul, incarnare a Profetului, și poate chiar a Demiurgului, izbutește să biruie și să stăpînească Timpul. Dragostea lui Eminescu pentru tot ce era „bătrîn", „tradițional", pentru tot ce durase de-a lungul Istoriei și izbutise să-și păstreze valoarea și creativitatea, admirația lui pentru „obiceiurile pămîntului", pentru limba bătrînească, pentru folclor și literatura populară, pentru manuscrise și cărți vechi românești — toate acestea nu sînt străine de concepția ambivalentă a Timpului pe care

o avea Eminescu și de nostalgiile lui față de vremea care „stă, vremuiește“.

Partea a II-a a monografiei se intitulează *Aspecte ale artei și ale limbajului eminescian* (pp. 225-412). Autoarea studiază sensibilitatea cromatică a lui Eminescu, „secretul“ muzicalității eminesciene, simbolismul materiei, substratul autohton al culturii lui Eminescu și reflectarea tradițiilor culturale în anumite imagini ale limbajului eminescian. Fiecare capitol ar merita să fie discutat pe îndelete. Dar nu ne vom putea opri decît asupra problemei formației culturale a lui Eminescu. Spre deosebire de majoritatea criticilor și istoricilor literari români, interesați să descopere mai ales influențele culturii occidentale, Rosa del Conte insistă asupra primei faze, „autohtone“, a formației spirituale a lui Eminescu. Autoarea amintește că poetul a crescut în atmosfera spiritualității ortodoxe, «care se oglindește fie în tradiția religioasă cultă (care deși nutrită la izvoarele celei mai vechi literaturi patristice, nu e totdeauna străină de influențe neoplatonice și gnostice), fie în tradiția folclorică, ce reflectează atîtea aspecte ale evlaviei populare slavo-bizantine. Și aceasta trebuia să-l predispună *în chip firesc* să pătrundă, fie în climatul magic al filozofiei și poeziei romantismului german, fie în văzduhul mitic al gîndirii orientale» (p. 293).

Pe bună dreptate evocă autoarea acel pasaj autobiografic din *Sărmanul Dionis*: „lucruri mistice, subtilități metafizice îi atrăgeau cugetarea ca un magnet...“. Or, cărțile de astrologie și magie pe care le citea Dionis erau de origine bizantină, deci helenico-orientală. Într-unul din *Apendice (Eminescu și gnoza,* p. 413 sq.), autoarea amintește că poetul n-avea nevoie să citească textele gnostice pentru a le cunoaște învățătura: imaginea Dumnezeului luminos și atotputernic, bunăoară, o găsea în folclorul poetic românesc. Pe de altă parte, „entuziasmul“ neo-platonic pătrunde toată spiritualitatea ortodoxă. Era deajuns ca cineva să citească pe Antim Ivireanul ca să se familiarizeze cu filozofia și universul de imagini al patristicei. Dar Eminescu citise multe alte lucruri în afară de Antim Ivireanul. El avea o bogată și prețioasă colecție de cărți vechi și manuscrise românești, pe care Moses Gaster a utilizat-o cînd și-a întocmit faimoasa

Chrestomathie roumaine. Într-un articol recent al lui Alexandru Elian, folosit de Rosa del Conte, e reprodusă lista de cărţi vechi şi manuscrise pe care Eminescu le propunea pentru cumpărare Bibliotecii Centrale din Iaşi, la 6 martie 1875. Se găsesc traduceri vechi româneşti, tipărite sau manuscrise, din Părinţii Bisericii, vieţi de sfinţi, apocrife, apocalipse, romane populare. Toate aceste texte, la care se adăoga ştiinţa lui de tradiţii populare şi datine bătrîneşti, alcătuiau un *corpus* de cunoştinţe şi idei reflectînd credinţele şi speculaţiile arhaice româneşti, în mare parte de origină bizantino-orientală.

Studiind *Riflessi della tradizione culturale in alcune figure del linguagio emineschiano* (p. 313 sq.), autoarea citează texte patristice sau hermetice pe care Eminescu probabil că nu le citise direct, dar al căror conţinut îl găsea în tradiţia cultă românească. Eminescu reprezintă fără îndoială o sinteză genială, în care s-au contopit numeroase curente, dar adesea s-a trecut cu vederea bogăţia „humusului natal". Criticii români au subliniat influenţa tradiţiei autohtone asupra concepţiilor politice şi literare ale lui Eminescu, — dar nu şi-au închipuit că temeiul imaginaţiei şi al speculaţiilor teoretice l-ar fi putut împrumuta din universul spiritualităţii arhaice româneşti. Merită să fie reamintit cu acest prilej ceea ce scria Eminescu în două articole din „Timpul" „Dar o adevărată literatură trainică, care să ne placă nouă şi să fie originală şi pentru alţii, nu se poate întemeia decît pe graiul viu al poporului nostru propriu, pe tradiţiile, obiceiurile şi istoria lui, pe geniul lui" (8 mai 1880). „Limba literară, nu cea grăită în societatea cultă, limba cronicarilor şi a legendelor e pe alocurea de o rară frumuseţe. Multe texte şi bisericeşti şi laice, au un ritm atît de sonor în înşirarea cuvintelor, încît este peste putinţă ca frumuseţea stilului să se atribuie întîmplării şi nu talentului scriitorului şi dezvoltării limbii" (21 noiembrie 1881).

De acord cu prietenul lui, Moses Gaster, care refuzase să introducă în *Chrestomathie roumaine* texte de după 1830, Eminescu socotea tradiţia literară întreruptă pe la 1830 ; de la această dată limba română şi-a părăsit evoluţia ei firească. Pentru a regăsi o limbă autentică şi robustă, Eminescu s-a plecat răbdător asupra textelor

literaturii vechi și populare. Asta nu înseamnă, însă, că era un „conservator". Cum mărturisește el însuși „Nici pentru țara noastră n-am gîndit vreodată a propune un sistem, care să învieze veacul al XVII, epoca lui Matei Basarab". Eminescu credea că legea vieții stă în „împrospătarea continuă a fondului și păstrarea formelor", și dădea de exemplu Anglia, ale cărei forme istorice erau „pururea reîmprospătate de spiritul modern, de munca modernă" (texte citate de Rosa del Conte, p. 400).

Tot atît de sugestive și bogate sînt analizele imaginilor și expresiilor care ar putea fi explicate printr-o dublă derivație : folclorică, pe deoparte, sau cea a tradiției filozofiei religioase culte, pe de altă parte (bunăoară, „vămile văzduhului", motiv cult greco-oriental, dar circulînd mai ales în contexte folclorice). Cercetarea concordanțelor între limbajul eminescian și acela al vechei tradiții misticofilozofice conduce la rezultate surprinzătoare. Autoarea pune în lumină importanța mistică a ieroglifelor („sfinx pătrunsă de-nțeles") și a cifrelor („O, cer, tu astăzi cifre mă înveți...") și arată în ce măsură Eminescu aplica limbajul mistic tainelor și extazelor dragostei profane : „Dumnezeu de-ar fi fost, și-ar fi uitat universul, spre a căuta un altul în ochii ei albăstrii ; de-ar fi găsit, nu se știe... căutarea ar fi durat vecinic" *(Sărmanul Dionis)* ; „Privindu-mă cu ochii în care-aveai un cer..." *(Strigoii)* : „Pe-al meu propriu rug, mă topesc în flăcări..." *(Odă în metru antic)*. Dar să lăsăm cititorilor români, pe care i-am dori cît mai numeroși, bucuria de a descoperi singuri nestematele lui Eminescu luminate cu atîta competență, erudiție și penetrație de Rosa del Conte. Cartea aceasta deschide atîtea noi perspective în interpretarea lui Eminescu, încît se cere recitită și meditată pe îndelete. Geniul lui Eminescu ni se revelează încă și mai excepțional decît îl cunoșteam pînă acum. Încă din perioada de gestație, toate temele poeziei lui majore erau deja prezente, împreună cu o extraordinară bogăție a schemelor metrice (vezi, bunăoară p. 399 sq.). Azi, cînd cunoaștem în totalitatea ei creația eminesciană, nu se mai poate vorbi de o perioadă „pesimistă" și de alta „optimistă" ; ambele orientări au coexistat la Eminescu de la început, și au continuat să coexiste în perioadele lui de maturitate (după cum ob-

serv autoarea, p. 396, *Glossă* și *Cu mîne zilele-ți adaogi*, atît de deosebite ca orientare, au fost scrise în același an, 1883).

Poate că în această „coexistență a contrariilor“ stă cheia cu care am putea descifra „enigma“ lui Eminescu: faptul că acest „pesimist“ în filozofia lui teoretică era atît de „optimist“ cînd interpreta istoria și politica românească; faptul că acest „tradiționalist“ era însetat de culturile occidentale și extrem-orientale; faptul că acest „conservator“ a înfăptuit cea mai radicală „revoluție“ linguistică, fundînd în bună parte poetica română modernă și contribuind ca nimeni altul la purificarea, însănătoșirea și îmbogățirea prozei literare și didactice. Poate că această „coexistență a contrariilor“ era cerută chiar de structura „omului universal“, așa cum tindea să-l întrupeze geniul lui Eminescu.

(decembrie 1963)

„Deasupra tuturor gloriilor efemere..."

Deasupra tuturor gloriilor efemere și deșertăciunilor legate de patimile noastre omenești, un singur punct rămîne fix, neclătinat de nici o catastrofă istorică geniul. Vechea Heladă a pierit de mult, dar geniul lui Homer, al lui Eschil sau al lui Platon a supraviețuit tuturor naufragiilor și va supraviețui chiar dacă ultimul descendent al Greciei clasice va fi șters de pe suprafața pămîntului. Lumea medievală a dispărut de mult din istorie, dar opera lui Dante continuă să nutrească viața spirituală a milioane de cititori, din toate colțurile pămîntului. Dramele lui Shakespeare vor fi tot atît de proaspete și tot atît de „adevărate" chiar cînd istoria Angliei va fi uitată pînă și de ultimii descendenți. Orice s-ar întîmpla în destinul românesc, oricîte dezastre și suferințe ne-au mai fost urzite, nici o armată din lume și nici o poliție, cît ar fi ea de diabolică, nu va putea șterge *Luceafărul* lui Eminescu din mintea și sufletul românilor.

În dragostea neamului românesc pentru cel mai mare poet al său, se deslușește setea de nemurire a comunității întregi. Un neam supraviețuiește nu numai prin istoria sa, ci prin creațiile geniilor sale. Dacă vechea Heladă n-ar fi avut decît istoria sa, și n-ar fi avut geniile ei, de la Homer și pînă la Plotin, astăzi am fi știut despre heleni cam tot atîta cît știm despre sciți, elamiți sau iliri ; adică, atîta cît sîntem obligați să învățăm la școală (evident presupunînd că, fără patrimoniul spiritual helen, ar mai fi fost posibil sistemul european de educație, ceea ce e cu totul improbabil). Istoria este prin definiție devenire, transformare continuă, în cele din urmă deșertăciune.

Zadarnic încearcă un rege sau un despot să-și clădească Statul pentru eternitate. O formă istorică, chiar dacă ar fi perfectă, este totdeauna precară ; durează un anumit număr de ani, sau de decenii, și apoi lasă locul unei alte forme istorice. Nici un fel de „eternitate“ nu este îngăduită organismelor politice și sociale. Singura „eternitate“ acceptată de istorie este aceea a creațiilor spirituale. Care bineînțeles, reflectează și specificul național al gintei creatorului, și momentul istoric în care a viețuit acesta ; le reflectează și, am spune, le proiectează în „eternitate“. Patetica luptă a Heladei cu perșii este încă actuală pentru lumea modernă, pentru că a cîntat-o Eschil. Au mai fost și alte invazii, de o parte și de alta a Mării Egee, dar despre ele știm foarte puțin, pentru că n-a existat un Eschil care să le scoată din istorie și să le fixeze în „eternitate“.

Mai puțin patetic, neamul românesc simte că și-a asigurat dreptul la „nemurire“, mai ales prin creația lui Mihai Eminescu. Petrolul și aurul nostru pot, într-o zi, seca. Grîul nostru poate fi făcut să crească și aiurea. Și s-ar putea ca într-o zi, nu prea îndepărtată, strategia mondială să sufere asemenea modificări, încît poziția noastră de popor de graniță să-și piardă însemnătatea pe care o are de un secol încoace. Toate acestea s-ar putea întîmpla. Un singur lucru nu se mai poate întîmpla : dispariția poemelor lui Eminescu. Și cît timp va exista, undeva prin lume, un singur exemplar din poeziile lui Eminescu, identitatea neamului nostru este salvată. Istoria patetică a neamului românesc a fost „proiectată în eternitate“ prin versurile unui poet care a suferit toată viața de sărăcie, uneori chiar de foame, și a murit omorît de un nebun, într-un ospiciu *)... Este o lecție de modestie pe care însăși istoria ne-o dă, nouă tuturora...

„Revista de istorie și teorie literară“, București, An XXXIII, (1985), iulie-septembrie, nr. 3, pp. 22—23.

---

* Cercetătorii recenți ai vieții lui Eminescu infirmă legenda („lansată“ într-o scrisoare de Henrietta) morții poetului „cauzată prin spargerea capului ce i-a făcut-o un nebun“. Endocarditei de care suferea mai de mult i s-a adăugat un erezipel care i-a grăbit moartea. *(n. ed.).*

HASDEU

INTRODUCERE

1. Tradiţia enciclopedică

Există în cultura românească o tradiţie care începe cu Dimitrie Cantemir şi pe care am putea-o numi „tradiţia enciclopedică". O bună parte din oamenii de seamă, scriitorii mari şi profeţii culturali ai neamului românesc, se integrează în această tradiţie. Gheorghe Lazăr, Ion Heliade Rădulescu, Alexandru Odobescu, Ion Ghica, Bogdan Petriceicu-Hasdeu, Mihai Eminescu, Nicolae Iorga — iar pe un nivel mai jos, V. A. Ureche, Grigore Tocilescu, Niculae Densuşianu — toţi aceştia continuă, cu geniul sau puterile lor omeneşti, linia istorică deschisă de mintea vastă a lui Dimitrie Cantemir. Aceleaşi preocupări variate şi contradictorii; aceeaşi sete de a străbate cît mai multe din geografiile spirituale ale lumii; aceeaşi activitate multilaterală, uneori grăbită, alteori improvizată, izvorîtă însă întotdeauna din dorinţa de a sili cultura românească să sară cît mai multe etape, înălţînd-o pe „plan mondial", dovedind puterea de creaţie a geniului românesc. Enciclopedismul a fost, poate, un destin al întregului secol XIX românesc; cînd trebuia să se creeze un Stat şi să se adaoge o cultură celorlalte culturi „surori" din Europa. Cîţiva oameni trebuiau să facă atunci *tot*, şi să facă *repede*. Dar ce voinţă înspăimîntătoare de creaţie! Se poate spune că anii 1821—1880 au fost singura jumătate de secol de megalomanie română, cînd noi ne credeam centrul atenţiei universale. Ceea ce caracterizează întreagă această epocă este setea de *monumental*, de grandios; orientarea artiştilor şi a scriitorilor către cei mai mari maeştri (iz-

vorul și modelul erau Biblia, Homer, Cervantes, Shakespeare, Rafael). Apoi, un sincer sentiment de colaborare, de solidarizare în creație ; oricine era chemat și erau toți aleși („scriți băieți !“), pentru că *întreg poporul românesc era un popor ales* (românul era frate bun cu codrul, era viteaz, pur, „poet“). Nu ți se cerea decît să te hotărăști ; geniul și virtuțile creatoare erau în tine, întrucît făceai și tu parte dintr-un popor excepțional. Dar nu se hotărau decît foarte puțini...

Optimismul civic și mesianismul românesc se împăcau de minune cu această nebunească voință de creație, cu această „tradiție enciclopedică“ popularizată prin 1848 și devenită multă vreme aproape un program oficial. Aceeași voință de creație care făcea un Stat în douăzeci de ani, năzuia să realizeze reforme sociale care „să înmărmurească Europa“ (bătrîna Europă „ațintită cu ochii la noi“), inventa o nouă limbă românească (Arune Pumnul, Heliade Rădulescu) — aceeași voință de creație și de monumental se întîlnește și în opera enciclopediștilor din secolul XIX românesc. Este, de fapt, singurul moment istoric cînd tradiția enciclopedică coincide perfect cu misiunea și programul pe care și-l impunea România modernă. Au fost și mai înainte enciclopediști, și chiar cel mai genial dintre ei, Cantemir ; au fost și după a doua jumătate a secolului — dar niciodată n-au cunoscut această perfectă coincidență cu „nevoile zilei“, niciodată n-au avut înapoia lor totala aderență a elitelor și a tineretului.

S-a spus mai tîrziu despre această sete de monumental și megalomanie programatică — și s-a spus cu mult talent — că era o simplă „maimuțăreală a Europei“. Cred că e o judecată pripită ; oamenii aceia voiau *să întreacă* Europa, ei se simțeau „zorile unei noi umanități“, începeau „un nou ev“. Oamenii Renașterii nu aveau conștiința că maimuțăresc antichitatea — ci că o restaurează ; demnitatea lor umană le spunea că pot egala modelele clasicității. Din nefericire, „Renașterea“ noastră a fost mai puțin norocoasă ; umanismul nostru (descoperirea limbii latine, căci pe cea greacă o cunoșteam mai mult sau mai puțin aproximativ prin dascălii fanarioți) s-a transformat prea repede în filologie și istorie, ca să ne apărăm latinitatea și drepturile istorice ; orice valoare latină pe care

o descopeream, o transformam în instrument de luptă și de afirmare, niciodată în obiect de contemplație. Cu toate acestea, gestul spiritual, dominant al secolului XIX românesc, este un gest al Renașterii creații pe mari modele, planuri gigantice, conștiința demnității umane, mesianism românesc. „Dumnezeu era cu noi".

Această *nerăbdare a creației* caracterizează pe toți marii români din secolul XIX : Bălcescu, Heliade Rădulescu, Hasdeu, Eminescu. Chiar Mihai Eminescu, atît de zgîrcit cu paginile sale publicate și pe care critica ni-l dă de exemplu pentru extrema lui conștiinciozitate — este un nerăbdător al creației. Zece mii de pagini manuscrise nu cuprind numai munca lui de șantier, variantele și șlefuirea versurilor sale geniale ; cuprind nenumărate nuvele, piese de teatru, pagini de filozofie, folclor, încercări de economie politică și istorie, pînă și planul unor gramatici comparate. Astfel se pregătea cel mai concentrat scriitor român al veacului ! Cînd se va face o morfologie culturală a sec. XIX românesc, se va vedea cît e de aproape Eminescu de Heliade Rădulescu, Bălcescu și Hasdeu și cît e de departe de Maiorescu și „Junimea". Cu Eminescu începe totuși o polaritate funestă a culturii românești cărturarii și oamenii politici sînt *pentru* sau *contra* Europei. Înainte de Eminescu — la Heliade Rădulescu și, mai ales, la Hasdeu — cultura românească se situa altfel față de Europa. Avea curajul să se așeze față în față, în raport de egalitate. Nu copiam Europa, nici nu o respingeam — ci ne măsuram cu ea. Hasdeu, marele naționalist, nu are nici un sentiment de inferioritate față de Europa. În articolele sale politice, compara adesea România cu Italia. Nu avea sentimentul că participă la o *cultură mică*, meschină sau modestă (așa cum credea, bunăoară, Maiorescu și Caragiale). * De aceea găsim la Bălcescu, Heliade Rădulescu și Hasdeu cea mai bună atitudine spirituală și politică față de Europa pe care o poate avea România modernă. De la Eminescu încoace, ne zbatem ridicul într-o luptă sterilă ne acuzăm unii pe alții și sîntem „reac-

* Afirmația că Maiorescu și Caragiale aveau „sentimentul că participă la o cultură mică, meschină sau modestă" nu e justificată și nimeni nu poate aduce... probe în această privință. *(n. ed.)*.

ționari“ sau „occidentalizați“, că „mirosim a opincă“ sau că „maimuțărim Parisul“ — ca și cînd *asta* ar fi problema culturii românești. Am arătat în altă parte și de mai multe ori că asemenea discuții (*pro* sau *contra* Europei) n-au nici un rost și că cele mai *românești* genii creatoare (un Cantemir, un Hasdeu, un Eminescu, un Iorga) s-au realizat tocmai prin asimilarea uneia sau a mai multor culturi europene. Geniul românesc — ca orice geniu etnic — se manifestă rezistînd, opunîndu-se, alegînd și respingînd.

Este semnificativ faptul că *toți* creatorii și moraliștii români care participă la această „tradiție enciclopedică“ — au făcut politică, și mai ales gazetărie politică. Ziarul a jucat un rol de frunte în crearea noului Stat românesc. Întocmai ca și în Spania modernă — unde „structura enciclopedică“ (Menéndez y Pelayo, Adolfo Bonilla y San Martin) și „eseul“ sau „glossa“ (Unamuno, Ortega y Gasset, Eugenio d'Ors, Madariaga) sînt genurile dominante, singurele compatibile cu activitatea gazetărească și cu politica — enciclopediștii și profeții secolului XIX românesc s-au cheltuit din belșug în luptele civile și în gazetăria politică. Lucrurile sînt lesne de înțeles. Era o epocă în care „intelectualii“, „junii luminați“ erau chemați să conducă viața Statului. Respectul literii tipărite stăpînea toate clasele sociale. În același timp „poporul“ era izvorul tuturor energiilor și virtuților ; contactul cu el trebuia păstrat permanent și cît se poate de dramatic. Ziarul era o voce — înainte de a fi un program și o enciclopedie.

2. Hasdeu „geniu romantic“

De la cele dintîi manfiestări ale activității publicistice, Hasdeu se integrează în această „tradiție enciclopedică“. În revistele pe care le scoate pe rînd la Iași : „România“ (1858—59), „Foaea de storia română“ (1859), „Foiti'a de istoria și literatura“ (1860) — dar mai ales în „Din Moldova“ (1862—1863), tînărul de douăzeci și ceva de ani uluiește prin mulțimea cunoștințelor sale și prin noutatea științelor pe care le stăpînește. Era o orgolioasă vehemență în titlurile și rubricile prin care își distribuia Hasdeu știința Diplomatologia, Dreptul Comercial, Arheologia, Glo-

sologia, Isografica, Bibliologia, Odoporica, Iconica, Filologia, Bibliografia etc. Citate în toate limbile slave, în greacă și latină, în limbile romanice și germană — vastă orientare în economie politică, științele juridice, arta militară, iconografie, științe naturale, lăsau, pe drept cuvînt, impresia unui Pico della Mirandola. După moartea lui Hasdeu, cînd au putut fi cercetate manuscrisele lui din adolescență, impresia aceasta este și mai bine verificată. Într-un caiet scris pe timpul studiilor la universitatea din Harkov și care cuprinde „pe întîiele pagini o disertație asupra lui Petru cel Mare scrisă cu litere cirilice", d. Iuliu Dragomirescu, în posesia căruia se află acest caiet, a găsit titlurile și proiectele următoarelor lucrări

1. „O lucrare în rusește asupra *Doinei*".

2. „*Un mot inédit sur l'existence de Dieu.* Lettre à Mr. C-g-n-o, par le prince Bogdan Petriceico-Hasdao (publ.)."

3. „*Coup d'oeil généalogique sur l'organisation de la nationalité roumaine en général et sur celle du peuple moldave en particulier.* Pour servir à l'intelligence de notre position extérieure et intérieure vis-à-vis des étrangers. Par le prince Bogdan Petriceico Hazdao."

4. „*Codex diplomaticus daco-romaniae. Chrisobulaire Daco-roumain. Uricariu daco-românesc* (cu cirilice) de Bogdan Petriceico Hajdao. Partea I-a, Genealogia (roumain et français)."

5. „*Essai sur l'état primitif des ancêtres des Slaves, des Grecs, des Roumains, des Germains, des Celtes, des Albanais* etc., par le prince Bogdan Petriceico H."

6. „*Georges Cuvier. De l'ésprit de la paléontologie.* Étude philosophique par le Prince."

Tot în acest manuscris mai aflăm o lucrare intitulată „*Infini, ébauche d'un diagnostic de l'astronomie,* par le Prince Dieu — donné (sic) Petriceiko-Hizdeu."

Urmează un ciclu de opt poeme și sonete, toate în rusește, sub titlul general de *Dragoș* (1352—1354) și alte poeme cu diferite subiecte istorice românești... În sfîrșit tot în acest caiet mai aflăm și o lucrare intitulată *Loi de l'infini,* problème d'astronomie, purtînd nota „inseré sous le pseudonyme P. B. Petrhaz dans la feuille belgique *Avancez No. 9*". (Iuliu Dragomirescu, *Ideile și faptele,*

p. 25). Toate aceste studii și fragmente datează din anii 1852—1854. Hasdeu avea pe atunci 14-16 ani.

Setea aceasta timpurie de a ști tot, și de a ști direct de la sursă — este înnobilată la Hasdeu de pasiunea lui romantică pentru sinteză, pentru cunoașterea totală a realității. Și această cunoaștere o obține prin metode noi, revoluționare, „magice". Încercînd a face *Filozofia portretului lui Țepeș* (studiu publicat întîi în „Lumina", t. III, 1863, p. 62-64, 75-79, 95-96, sub titlul de *Portretul lui Vlad Vodă Dracu*, apoi, mai concentrat, în ziarul „Buciumul" Nr. 198, 200 și 201, din 8, 12 și 15 martie 1864, și tras în broșură aparte) Hasdeu mărturisește „Iată sfera, asupra cărei ne vom întinde mai pe larg, cu atît mai bucuros că ea este de tot nouă în prelucrarea istoriei române, studiul de față fiind la noi prima încercare iconografică ; iară mie unuia, îmi place mai ales a mă îndruma pe căi nebătute" (p. 13 a broșurei).

Hasdeu a rămas toată viața același cercetător „pe căi nebătute". În paginile enciclopedicei sale reviste „Din Moldova", Hasdeu a introdus cele mai „revoluționare" mijloace de a cerceta și explica trecutul romănesc. Se folosește de orice instrument de investigație istorică, și de alte multe pe deasupra. Era de la început curajos și încrezător. Nu refuza nici un mijloc prin care putea explica sufletul marilor domni români sau întîmplările obscure din trecutul nostru. În „Filozofia portretului lui Țepeș" folosește fiziognomia și frenologia. Fruntea mare, trădează inteligența domnitorului ; depărtarea dintre sprincene de dunga verticală e semnul „individualizării" ; nasul, arată „voință puternică, agerimea minții unită cu o mare încredere în sine" ; nările mari, semn de mari „patime" ; buzele strînse, dovedesc aceeași voință, și cruzime unită cu dispreț („buza mare de jos"). Iar în ceea ce privește ochii domnitorului, Hasdeu exclamă „Uitați-vă bine în ochii lui Țepeș ; să nu știți nimica despre celelalte trăsături ale feței, și să vă fie cu totul necunoscută biografia voevodului ; ei bine ! de pe singura aprofundarea acestor ochi, d-voastră ați putea renaște figura totală, precum Cuvier restaura o lume de pre un osămînt !" (p. 30).

Dar în afară de „fiziognomie și frenologie“, cîte alte științe solicită inteligența și pasiunea lui Hasdeu, în timpul cînd redacta „Lumina“ ! (Și, în acei ani, renunțase la multe din studiile și planurile lui din adolescență). Este o uriașă sete romantică de sinteză și enciclopedie, de apropieri curajoase între fapte mult depărtate între ele. Distanțele se pierd în viziunea aceasta romantică, viziune ce concentrează spațiul, creînd un univers de armonii nevăzute și simboluri. Ochiul tînăr al lui Hasdeu vede asemănări nebănuite între toate ordinele existenței. Parcă o plasă magică ar lega lucru de lucru, geniu de geniu, episod de episod. Apucînd un fir din această nevăzută plasă ce unifică și organizează întreg universul de fapte și semne — Hasdeu crede că surprinde sau reconstituie orice realitate, văzută, nevăzută sau chiar „pierdută“. Instinctul său *romantic* este, de fapt, o concepție magică pe care o găsea, de altfel, la o bună parte dintre marii săi contemporani europeni. Hasdeu credea că poate „restaura“ persoana istorică pe care o studia așa cum a făcut cu Vlad Țepeș, urmînd numai trăsăturile figurii — și credea în același timp că poate „restaura“ trecutul legendar al neamului așa cum a făcut în uimitorul său studiu *Perit-au Dacii?* „Două-trei cuvinte dintr-o limbă pot restaura o lungă obscură fază într-o istorie națională !“ *(Viața de codru în Dacia,* „Columna lui Traian“, IV, 1872, nr. 13, p. 247).

În acest sens poate fi numit Hasdeu „romantic“ ; în sensul că era copleșit de o intuiție magică a Lumii și a istoriei. Adică, găsea „corespondențe“ și „armonii“ între toate ordinele existenții — și credea că poate *vedea* „originile“, începuturile, momentele acelea abisale în care se nășteau neamurile, se creau legendele și se lumina conștiința istorică. Această viziune „romantică“ și magică explică pasiunea pe care a consumat-o Hasdeu nu numai în plănuirea lucrărilor monumentale — dar mai ales în cercetarea „începuturilor“ istoriei românești. Motivele acestea dominante — „începuturi“ și „monumental“ — se regăsesc, după cum vom vedea, în întreaga operă a lui Hasdeu. În timp însă ce la contemporanii din țările românești pasiunile acestea „romantice“ se opreau la patriotism, libertate și literatură — Hasdeu experimentează viziunea

magică a lumii în toată profunda și primejdioasa ei splendoare. Sarcasmul său e luciferic și faustic; setea lui de „origini“ depășește simplul devotament pentru cauza românească; planurile lucrărilor sale sînt monumentale. Hasdeu cunoaște o epocă de maturitate și „clasicism“ în gîndire (chiar în timpul cînd Julia se prezenta la Sorbona) dar moartea fulgerătoare a fetei îl redă, mai pasionat, viziunilor abisale. Hasdeu — care, pînă atunci, nu căutase decît „începuturile“ și „corespondențele“ dintre lucruri — e copleșit de problemele ultime, aproape apocaliptice. Vrea să cunoască etapele din urmă ale sufletului, vrea să știe taina armoniei și a „corespondențelor“ cerești. Este o viziune tragică de amurg — care culminează în *Sic cogito*. Dar și atunci cînd a voit să cunoască lucrurile de dincolo, Hasdeu a aplicat aceeași „metodă magică“; de „restaurare“, de reconstituire, de ghicire a unor realități abisale prin simple „documente“ omenești. Hasdeu n-a ajuns spiritist prin metafizică; a ajuns prin „interpretarea“ documentelor spirite, prin „probele“ (marea lui pasiune, iluzoria lui credință că se apucă de „concret“) obținute la măsuța de lemn fără cuie. Este aceeași „metodă“ pe care a aplicat-o în toate lucrările sale anterioare metoda magică, certitudinea că între toate ordinele existenței, văzute și nevăzute, sînt anumite corespondențe, pe care înțelegîndu-le, „dezlegîndu-le“, omul poate pătrunde cu mintea oriunde, și poate vedea atît *începutul* (istoria legendară, folclorul, etc.) cît și *sfîrșitul* (viața post-mortem)...

Metoda aceasta „magică“ — asupra căreia vom reveni — îi oferea o înțelegere dramatică și grandioasă a istoriei române. Putînd să valorifice pe planul istoriei universale atît aparițiile „eroice“ din trecutul neamului nostru (oameni cu „destin“, descoperiți de romantici), cît și „fenomenele originare“ românești (acele „virtuți“ naive, creatoare, exaltate de întreaga gîndire romantică) — Hasdeu nu șovăia să înalțe istoria neamului românesc alături de celelalte „istorii“ europene. „Ne-am înțeles misiunea pe o scară colosală“, mărturisea în prefața *Istoriei Critice*. Nu uita că în timpul lui Ioan Vodă cel Cumplit, Europa întreagă era obosită, înfrîntă, stearpă — și că numai în Moldova se înălțau zorile unor vremuri noi; numai un domn român avea curajul să înfrunte

„colosul“ turcesc. Cu cîțiva ani înainte, în revista sa „Din Moldova“, la rubrica „archeologica“ publicase în Nr. 3 (p. 33-40) și 9 (p. 34-37, vol. II) un fragment din Cursul de Istorie pe care îl ținea în acel an la Colegiul Superior din Iași *Conspectul studiilor archeologice, în legătură cu istoria universală și a Românilor*. Este un studiu mai puțin cunoscut al lui Hasdeu, deși luminează precis concepția lui curajoasă asupra misiunii românilor în Istoria Universală. Cînd, puțin timp după aceea, scrie în „Buciumul“ (Nr. 111) „A sunat momentul ca să jucăm și noi un rol în Europa, și să ne întărim înăuntru, făcîndu-ne respectați din afară!“ *(Comentariu asupra titlului Domnilor români)* — el se gîndea mai mult la *misiunea* pe care trebuie s-o împlinească poporul românesc în Istoria universală, decît la *politică*. Hasdeu avea despre trecutul poporului românesc păreri foarte măgulitoare (Românii creatori de forme statale ; românii eroici), și era nerăbdător să asiste la marea „deșteptare“ națională de după Unire. Se visase o bucată de vreme conducător politic al maselor țărănești și „ales al Națiunii“. Mediocritatea victorioasă a contemporanilor, tehnicile politice barbare ale conducătorilor, l-au dezgustat repede. Discursurile sale politice, deși erau înfierbîntate și inspirate, aveau prea mult miez, prea multe „idei“ ca să poată fi gustate de auditor. Mai mult succes politic au avut lecțiile sale despre istoria Dreptului Constituțional al românilor (toamna 1866), curs care se ținea în „Salonul Ateneului“ și unde Hasdeu a vorbit, între altele, despre „Fraternitate și Unire“ (fragment publicat în „Buletinul Instrucțiunii Publice“ oct. 1866, p. 620-626) și despre „Constituția Română“ (anunț în „Românul“ din 24 octombrie 1866). La acest curs public luau parte tinerii care se pregăteau să intre în viața politică, precum și un număr însemnat de funcționari superiori, ofițeri, gazetari, deputați — și asupra acestui auditor ideile lui Hasdeu aveau într-adevăr înrîurire.

Istoricul care credea că „fiecare virgulă în viața umanității are un profund înțeles“ *(Armenii în România*, „Columna lui Traian“ I, Nr. 33, p. 4) nu-și cruța niciodată efortul de a „reconstitui“ o epocă, un personagiu, o legendă, folosind toate documentele (toate „fontînele“), chiar cele, în aparență, cu totul neînsemnate. Această metodă

— care a triumfat în *Istoria Critică* — este aplicată și la evenimentele contemporane. Ni s-a păstrat cea mai lungă și mai savuroasă „cronică" a timpului pe care o cunoaște literatura română din acea epocă *Mișcarea literelor în Eși,* cronică neterminată deși ocupă un mare număr de pagini din „Lumina" (II, p. 89-104 ; III, 1-16, 50-58). Evident, este vorba de o „reconstituire" în felul lui Hasdeu adică subiectivă, satirică, pasionată. Probabil că la originea acestei „cronici" se află pizma lui Hasdeu împotriva lui Titu Maiorescu și furia lui că n-a stîrnit încă vîlva și nu și-a cucerit încă gloria pe care o aștepta publicînd „Din Moldova" („Lumina"). Studiul începe într-un ritm satiric pe care nu-l va folosi Hasdeu decît în revistele sale umoristice de la București. «Pînă și damele s-au apucat să urmeze nu numai la prelegeri libere, ci chiar la cursul universitar de istorie, înflăcărîndu-se de dorința de a auzi în ce mod „populele se rebelesc"...» Iar în această „Atenă a României" care este Iașul, Hasdeu nu-și are încă locul pe care îl merită. Și atunci, cu inteligența sa ascuțită, cu sarcasmul său necruțător, cu șarja lui neistovită — „dă seama" de tot ce se întîmplă și se publică în Capitala Moldovei ; reviste, spectacole, conferințe, lecții universitare. Lovește în dreapta și în stînga, lovește mediocri și oameni învățați cu aceeași furie, cu aceeași zeflemea, cu aceeași pasiune. Este cel dintîi „eseu pasionat" pe care îl cunoaște literatura românească. Pentru că Hasdeu încearcă să reconstituie o epocă trecînd-o prin sensibilitatea lui jignită, prin marea lui personalitate sufocată de mediocritatea și de suficiența contemporană. Suferința lui personală, era în același timp și suferința inteligenței și a talentului. Luptînd pentru supremația valorilor reale — lupta în același timp pentru sine. Afirmînd că geniul singur contează — se afirma în același timp pe sine. Pasiunea lui polemică nu era întotdeauna îndreptățită. Dar, în același timp, nu era întotdeauna o polemică „personală" ; căci judecînd prin personalitatea lui, judeca de fapt prin cel mai „obiectiv" criteriu inteligența și geniul.

Cu atît mai paradoxal pare, așadar, atacul său violent împotriva profesorului de istorie universală. „D-l Ionescu zise atunci, între altele, fără ca să zîmbească măcar «E

absurdă părerea acelora ce pretind că istoria trebuie să fie «nepărtinitoare». Eu sunt martor ocular și auricular, cum că «absurditatea» a ieșit în adevăr din gura profesorului. Prin urmare, după propria teorie a d-sale, istoria fiind de drit supusă părtinirii, și părtinirea fiind necesarmente lucrul cel mai individual în lume, apoi «însemnătatea istorică» se traduce altfel prin *o însemnătate individuală*. Văratecul e însemnat pentru părtinirea d-lui Ionescu ; deci, el posedă o însemnătate istorică..." (t. III, p. 56). De fapt, d. Ionescu mărturisea inocent și arid ceea ce Hasdeu a făcut, fără voia lui poate, în întreaga sa operă istorică. „Părtinirea" d-lui Ionescu era, însă, absurdă și nesemnificativă, pentru că nu era justificată de nici o scînteie de geniu. Hasdeu, care credea în „obiectivitatea" istoriei, ca toți romanticii, care se trudea să aducă cele mai numeroase și mai critice argumente întru susținerea unei ipoteze istorice, ca toți gînditorii „magici" — nu putea accepta „subiectivitatea" unui mediocru. Subiectivitatea geniului, intuiția romantică a totului, reconstituirea grandioasă a trecutului pe temeiul cîtorva risipite documente — era, de fapt, o metodă obiectivă. În nenumărate rînduri, și la epoci felurite, Hasdeu se declară apărător al metodei „critice", al obiectivității istorice. Firește, el era omul care respecta sincer „documentul" [1] (marea venerație a romanticilor față de „concret", de acel „cristal" care reflectează o lume întreagă și se află în corespondență cu toate ordinele realității) — dar, după ce-l edita și-l cerceta conștiincios, îl *interpreta* prin inteligență și imaginație, îl silea să „spună" tot ce știe despre locul și timpul de unde a fost rupt. „A citi în trecut și în prezent prin puterea unei colosale imaginațiuni care, bazîndu-se pe puține fragmente, reconstituie deodată un întreg grandios, — este cea mai sublimă sforță, în care reușește deabia unul dintr-o sută de poeți ! Știința înregistrează numai ceea ce știe ; poezia ghicește ceea ce nu știe ; și se poate întîmpla ca știința să vină mult mai în

---

[1] „...documente adunate de prin toate părțile și grupate mai la vale într-o ordine cronologică, arătîndu-se cu scrupulozitate unde anume se află și supunîndu-se totdeauna unei riguroase critici" (Introducere la *Archiv Istoric*, „Columna lui Traian", I, nr. 1, p. 4).

urmă spre a constata prin fapte ceea ce poezia descoperise deja prin inspirațiune (*Evreul în Shakespeare*, „Columna lui Traian“, I, Nr. 14).

Această putere de a „ceti în trecut“ este o facultate spirituală, o intuiție globală a unor evenimente strîns legate între ele prin spațiul și timpul magic din care au izvorît. Analizele filologice, cercetarea abstractă și arbitrară a cuvintelor (care sînt „documente“ magice, cristale ce reflectă o lume, sîmburi de corespondențe între toate ordinele existenței) nu pot revela „un trecut“ adică o realitate organică. Hasdeu, care era el însuși un filolog de frunte, se împotrivea net „analogiilor etimologice“, simple asemănări exterioare, care nu pătrundeau în miezul textelor. „Nimic nu poate fi, dacă nu mai periculos, cel puțin mai deșert în studiul istoriei, ca patima de a trage consecințe din derivațiuni și analogii etimologice“. (*Limba slavică la Români*, „Traian“ Nr. 53, p. 211, coloana 3). Legăturile dintre viața sufletească și limba unui neam sînt tot atît de organice ca și legătura ce există între toate activitățile (economice, spirituale, morale) ale acestui neam. Hasdeu avea precis intuiția unității spirituale a vieții popoarelor — după cum înțelegea caracterul structural al instituțiilor și industriilor ce se nasc și se organizează în lăuntrul unui neam. „Cuvintele lui Stuart-Mill nu pot încăpea în gura economistului francez (Leon Faucher) și nici vice-versa. În fiecare din ei se recunoaște lucrarea cea diferită a preocupațiunilor de localitate. Literatura din America este plină de scrierile cele mai remarcabile despre sclavagiu, care ar fi un adevărat anacronism în toată Europa, afară numai de Rusia. Astfel economiștii germani insistă mai cu îngrijire asupra referinței agricole-manufacturare, numai și numai pentru că lor le lipsește într-un grad mai simțit elementul fabricant. Cu cît însă și mai tare trebuie să strige românii, care nu au nici măcar atîta ? Tocmai aceasta o facem și noi, dacă n-au făcut-o, din nenorocire, predecesorii noștri, orbiți și amețiți prin sălbateca poezie a unei stări „curat agricole“ (*Agricultura și manufactura*, „Traian“, An. II, Nr. 3, p. 10).

Concepția organică și *unitară* a oricărei realități istorice domină întreaga gîndire a lui Hasdeu. De aici și pasiunea lui pentru „începuturi“, pentru origini ; căci nu-

mai intuind precis începuturile unui neam sau ale unei realități istorice (conflicte de rasă, de religie, influențele mediului primitiv ; crearea limbilor evoluate, etc.) — poți avea într-adevăr voluptatea intelectuală a cuprinderii *totului, a întregului.* Numai așa se explică — prin pasiunea lui de a vedea și înțelege realitățile *unitar* — de ce, cu tot individualismul său puternic, Hasdeu acorda totuși importanță numai *colectivului.* De aceea era în politică împotriva „tiraniei" individuale ; pentru că tirania sfărîma legile colective, legile istorice. „După mine, și sper că în privința aceasta nu fac decît a exprima și opiniunea d-voastră ; după mine, o națiune nu poate fi representată printr-un singur om ; și dovada cea mai bună, cea mai logică și cea mai înțeleasă este istoria feluritelor parlamente sau camere ; o istorie din care lesne ne încredințăm că nici chiar sute de deputați de frunte nu reprezintă totdeauna cumsecade națiunea ce-i alege ; apoi dară cu cît mai vîrtos nu poate representa un singur individ, fie cît de mare !" *(Fraternitatea și Unirea,* Fragment din cursul public al lui B. P. Hasdeu despre Dreptul Constituțional al românilor. „Buletinul Instrucțiunii Publice", Octombrie 1866, p. 264, coloana 2).

Hasdeu vedea concretul istoric numai în ceea ce era colectiv, organic și *total.* Numai într-o lungă curgere laolaltă, într-o trăire milenară a unei colectivități omenești — istoricul poate intui *destinul* acestei colectivități. Este în această pasiune pentru „începuturi", „colectivitate", „fenomen originar" — aceeași emoție romantică față de „aurora istoriei", față de orice „naștere" grandioasă. Pasiunea romantică pentru etapele germinale, pre-natale pentru „întunerecul" larvar și „somnul" nutritiv, pentru tot ce este „însămînțat" potențial, „inform" (în sensul că era, încă, foarte aproape de matricea care îl zămislise) — străbate opera istorică a lui Hasdeu. Tot ce poate vesti „misiunea" unui popor, „destinul" unui om — în aceste „începuturi" se află. Metoda romantică a „restaurării" întregului dintr-un fragment ce exercită cu deosebire asupra acestor *semne,* asupra acestor „peceții" în care se poate ghici — de către un ochi care știe să vadă „analogiile" și „corespondențele" — Destinul...

3. Hasdeu, scriitor romantic

„Iară mie unuia îmi place mai ales a mă îndruma pe căi nebătute“, mărturisea prin 1863. Desigur ; pentru că era „le prince Dieu donné Bogdan Petriceicu Hasdeu“, tînăr genial, os de domn, stăpîn pe toate instrumentele cunoașterii romantice, cu un trecut de aventuri amoroase și militare, întocmai ca un erou de al lui Pușchin. „Disprețul meu nebun față de bani și de ziua de mîine“ (*Fragmente autobiografice*, traducere de E. Dvoicenco, *Începuturile literare*, p. 255), nu era numai obișnuita nepăsare a tinereții ; era și stilul perfectului erou romantic, care se știe „predestinat“ și are încredere în steaua lui. „Mi-e indiferent, căpitane, i-am răspuns eu cu sînge rece“ notează Hasdeu pe cînd avea vreo 16-17 ani ; „ce are să se întîmple, de aceea nu scapi : se vede că mi-e scris să rămîn în cadre. D-voastră știți că sînt fatalist“ (*Jurnalul intim*, trad. Dvoicenco, p. 226). Credința în destin este, fără îndoială, una din străvechile și universalele melancolii ale sufletului omenesc. Niciodată, însă, mai mult ca în romantism n-a fost ea mai dramatică și mai obsedantă. Destinul nu mai era atunci resemnarea omului față de întîmplări și nenoroc ; era, înainte de toate, credința în mirajul *stelei*, care înalță pe om pînă la Lucifer. „Nici chiar Dumnezeu el însuși nu schimbă ceea ce-i scris !“, exclamă Vidra cînd Răzvan își joacă ultima sa carte. Această Vidră care se știe „din neamul acelui groaznic bărbat“ Moțoc — erou satanic și tragic, care a obsedat pe Hasdeu încă din tinerețe, și căruia i-a închinat marele său roman *Ursita* — șovăie nedumerită o singură dată în toată drama cînd Răzvan, împăcat oarecum cu gîndul morții, pleacă la luptă cîntînd :

Moartea-i mireasă,
Mormîntu-i casă,
Viermii sînt nași —
Hai la vrăjmași !

Pentru întîia oară Vidra e turburată, neliniștită. Ea, care credea atît de mult în *steaua* lui Răzvan, care-l mîngîiase cu puțin înainte, încurajîndu-l

„Acum, iubite, nu-i timp a mai cugeta !
Steaua lui Răzvan e mare : încrede-te-n steaua ta !...
Fii bărbat în orice soartă ; și-n cădere, și-n izbîndă,
Privind cu sîngele rece la răsplată sau osîndă !"

— aceeași Vidră, auzind cuvîntul *moarte*, se cutremură ; înțelegerea i se întunecă, certitudinile ei se sfarămă.

„Moarte ! Moarte !... Dar ce poate ? Moară oamenii cei mici,
Precum călcîiul turtește mușuroiul de furnici ;
Omul însă, care lumea pe palmă-i ar vrea s-o poarte,
Zodia-i, scrisă pe frunte, respinge pismașa moarte !...
(se gîndește)
„Dumnezeule puternic ! De ce mai faci uriași,
Dacă-n rînd cu toți piticii, pradă morții vrei să-i lași ?
Cum ? Cereasca ta dreptate se pogoară pînă-la fiară :
Vulturul trăiește veacuri, iar musca de-abia o vară,
Și numai omul cel mare, stăpîne, Tu-l osîndești
Ca să moară d-opotrivă cu muștele omenești ?...
(se cutremură)
O, nu, nu ! Răzvan nu moare !... Orice pai în astă lume
Trebui s-aibă vr-o ursită, o țintă, vr-un scop anume,
La care-i dator să meargă, de vîntul sorții împins,
Și cade numai atunci cînd este semnul atins !...
Calea lui Răzvan e lungă și de-abia se desfășoară :
Pîn-la capăt e departe... Răzvan nu poate să moară !"

Nu poate să moară; căci toate lucrurile din lumea aceasta au un sens, au un scop, se țin legate între ele printr-o plasă nevăzută de analogii și corespondențe, alcătuiesc un întreg — și acest întreg nu poate fi sfărîmat de o întîmplare. Destinul grandios sau mediocru este atît de evident în firea și viața unui om, încît îi este scris, pecetluit pe figura lui. Fisiognomia, știința magică, întemeiată pe „corespondențe" n-a folosit-o Hasdeu în interpretarea portretului lui Țepeș numai ca să apuce „pe o cale nebătută". A folosit-o pentru că credea în ea, pentru că îi verifica intuiția sa magică și romantică a vieții și îi justifica propriile sale orgolii ; „nas de șoim, frunte înaltă", așa era și Hasdeu, om predestinat faptelor mari, geniu universal, care se visase cîndva stăpîn și Domn. Bașotă, în *Răzvan și Vidra,* face de mai multe ori „analize fisiognomice". Cînd apucă de piept pe Tîrgovețul I, ca

să afle cine scrisese cîntecul împotriva Domniei, dovedește că știe să cunoască oamenii :

„Tu ai o față cam proastă : frunte jos, gură căscată
Semnele cele mai bune de-o inimă nestricată...“

Iar, mai tîrziu, după ce vede „icoana“ lui Răzvan lucrată la Cracovia :

„Și cum o văzui, pe dată zis-am : mare, mare, mare !
Nas de șoim ! o frunte-înaltă ! din ochi inima tresare !
Mai în sfîrșit, toată fața numai duh și numai foc !...
Căci pe cei aleși de soartă eu unu-i ghicesc pe loc...“

Hasdeu n-a lăsat să se strecoare prea multe elemente autobiografice în opera sa. Dar nesfîrșita lui sete de glorie și de putere se trădează în toate cuvintele Vidrei, și certitudinea propriului său geniu, a marelui său destin în țara și cultura românească [2], străbate în multe din „analizele fisiognomice“. Portretul lui Ion Vodă cel Cumplit îl analizează ca și pe al lui Vlad Țepeș (Ioan Vodă cel Cumplit, p. 6-7 ; despre ochi, p. 18). Iar în *Ursita* (cap. III, *Buciumul*, III, 7 iulie 1864, p. 986 ; în ed. Iuliu Dragomirescu, p. 37), încearcă să ducă mai departe chiar decît Lavater înțelegerea „semnelor“ care transfigurează fața unui om, trădîndu-i firea pentru oricine înțelege acest alfabet magic al fisiognomiei

„Nu știu dacă toată lumea a observat un lucru mie unuia mi se pare că nu l-a ghicit nici chiar Lavater. Natura copilului se poate recunoaște cînd îl vezi plîngînd.

---

[2] Cît de autobiografice sînt aceste versuri din *Răzvan și Vidra* (act IV :)

„Rîmlenii cei din vechime căutau fără-ncetare
Ca să scoată la lumină tot ce-i bun și tot ce-i mare,
Încît la plug și la sapă găseau adesea bărbați
Cu cari se fălește lumea : pe Catoni și Cincinați...
La voi însă, cînd o rază
De soare pătrunde-n țară
Toți se scoală, toți turbează,
Toți voiesc s-o dea afară !... (arată la Răzvan, și iese)“.

Hasdeu era acea „rază de soare“, care a pătruns în țară încrezător în geniul lui, în destinul lui, în sîngele lui domnesc — și care, totuși, avea „doi poli de aur în buzunar“ cînd s-a dus la cununie.

Lacrimile nu desfigurează unele fețe copilărești, ba încă le dau oarecare expresie blîndă, dulce, simpatică; pe cînd sînt copii al căror plîns le strîmbă și le schimonosește astfeliu toate trăsăturile feței, încît nu te poți uita la el fără ca să resimți un dezgust, o aversiune, o depărtare involuntară.

Așa era copilul, la care se uita acuma vornicul...

„Destinul" unui om își are uneori rădăcinile adînc înfipte în acel „sînge" blestemat sau nobil, care se află la „originile" neamului său. Concepte perfect romantice; căci nu mai e vorba acum despre destinul unui Oedip, despre blestemul unui Atrid — ci de o realitate organică, imanentă ființei omenești, despre o plasmă vie, care face ca anumiți oameni să nu se poată înțelege cu lumea, sau să fie eroi, luciferici, dramatici. Structurile organice, impenetrabile cu neputință de omologat — structuri care se leagă, de multe ori, de „sînge", de „rasă" — sînt dacă nu descoperite, cel puțin popularizate de către romantici. Nu e numaidecît vorba, la Hasdeu, de influențe literare, deși romanticii ruși și englezi l-au fascinat de timpuriu. Este mai degrabă o participare firească, organică, la acest stil de viață și această structură mentală. Fascinația țiganilor, neam nomad, „sînge" misterios, blestemat, enigmă etnică ale cărei nevăzute fire se leagă de „Faraon din Biblie" *(Răzvan și Vidra)* — fascinația aceasta care a purtat pe Pușchin în aproape legendare aventuri, l-a urmărit și pe Hasdeu.

„Destin", „glorie", „sarcasm" — virtuțile acestea de geniu romantic explică în bună parte viața sa pînă la căsătorie, și toată activitatea sa literară, științifică și politică pînă pe la 1870. Sarcasmul era încă un semn al predestinatei izolări între oamenii mediocri, încă o „pecetie" luciferică. Nici un alt scriitor român n-a cîntat mai sincer și mai înfierbîntat gloria, „setea de a fi tot mai mare și mai mare", „setea de a merge înainte" — ca Hasdeu, în *Răzvan și Vidra*. Și dacă s-a spus despre această dramă că e romantică, lucrul e adevărat în primul rînd pentru că e străbătută de „destin" și de „glorie". S-a spus, de asemenea, că *Răzvan* e „sforăitoare" — pentru că într-adevăr principalii ei eroi vorbesc uneori cu o pasiune de-

lirantă. Dar cît e de perfect romantică această „patimă de a fi mare“, această nebunie a ascensiunii, a violentării istoriei, a încrederii într-un destin imperial! Răzvan, convertit destul de tîrziu la această patimă a măririi, își dă seama de deșertăciunea ei și o mărturisește în ceasul morții. Dar Vidra rămîne întreagă, „din neamul acelui groaznic bărbat“, Moțoc — pînă la urmă. Era mamă — și credea în „sînge“, în pecetia măririi care trece din frunte în frunte de-a lungul istoriei.

Mi se pare că nu se prețuiește îndeajuns această magnifică dramă, pe care Hasdeu a îmbunătățit-o necontenit, cu dragoste și trudă (cf. *Variantele)*. În literatura română, în care patima gloriei și „ambiția“ n-au ispitit imaginația niciunuia dintre marii scriitori — doar dacă s-a vorbit despre „parvenire“, despre instinctul ignobil al ascensiunii sociale prin imoralitate și muncă de cîrtiță — *Răzvan și Vidra* nu rămîne numai o bine construită și admirabil scrisă dramă istorică romantică, dar este unică chiar prin cuprinsul ei. Străbat aici pasiuni și nostalgii necunoscute repertoriului literaturii românești — atît de săracă în mituri, și atît de bogată în personagii mediocre, „lipite de pămînt“ sau „dezrădăcinate“. Există în *Răzvan și Vidra* un model „imperial“, eroic, „pasional“ — despre care nu avem nici un motiv să credem că a fost anulat prin depășirea romantismului.

Nu mai puțin romantică în structura ei, deși „modernă“ prin tehnică și ritm — este nuvela *Duduca Mamuca*. Ceea ce uluiește în primul rînd în *Duduca Mamuca* este frăgezimea și spontaneitatea prozei. Are toată rezonanța unei povestiri autobiografice, scrise în fugă, așa cum se scriu spovedaniile. Este aceeași tehnică romantică a „naturalului“, a „jurnalului“, pe care Hasdeu o folosea, fiindu-i organică, și mai înainte de compunerea nuvelei *Duduca Mamuca*. „N-am nici o pretenție să «sistematizez» schițele mele, de aceea sînt în drept să spun ceea ce îmi vine în minte, adică cum mi se elaborează gîndul în cap. Cine n-a scris, sau a scris fără a observa, acela nu poate nici să ghicească ce minunate întorsături face gîndirea, pînă ce se oprește asupra unui oarecare punct; cine, din contra, urmărea, ca pe un copil, dezvoltarea reprezentațiilor sale, acela știe că, începînd de la găină, poți să te

ridici pînă la cele mai înalte probleme ale înțelepciunii omenești“ (*Fragmente autobiografice*, trad. Dvoicenco, p. 263). Divagație, așadar: dar o divagație care te ține aproape de concret, purtîndu-te o dată cu gîndul viu, păstrîndu-te în „natural“. O confesiune directă, plină de „fapte“. Dar este în această confesiune foarte multă experiență romantică. Mai înainte de toate „imoralitatea“ ei — erotica ei placidă, „satanismul“ acelui copilandru care încearcă să fie cinic, lucid, silindu-se să pară îmbătrînit înainte de vreme printr-o viziune nihilistă a vieții, așa cum ședea bine oricărui erou romantic. „Imorală“ mai e *Duduca Mamuca* și prin „actele gratuite“ care abundă în cuprinsul ei. Copilandrul își propune să cucerească fata gazdei numai pentru că voia să-și verifice tehnica amoroasă. Era o „experiență“, una din multele „experiențe“ pe care le provocase „inima rece“ și „inteligența pustiită“ a acestui erou care, ca toți eroii romantici, este și el un „neînțeles“, ascunde și el un „mister“, poartă și el un „blestem“, care-l face să se sinucidă în noaptea nunții, fără nici un motiv. „Murise de mult“; era un „geniu pustiu“; era, în sens romantic, un „nihilist“; nu mai „credea“ în nimic în afară de propria lui curiozitate. Nimbul luciferic al acestui personagiu este unic în literatura română. Și dacă Hasdeu a fost mîndru de procesul de presă provocat la tipărirea unor foarte curajoase pasagii în revista „Lumina“ („Din Moldova“) — mîndru și mulțumit că, în sfîrșit, numele său este cunoscut și înspăimîntă elitele Iașului — apoi el însuși a șovăit un an mai tîrziu, cînd a prelucrat a doua versiune, *Micuța*. Multe din „imoralitățile“ violente ale nuvelei au fost suprimate. Publicarea textului integral, din 1863, în ediția de față poate fi considerată ca publicarea unui inedit — căci *Lumina* se tipărea într-un număr restrîns de exemplare, și versiunea primă n-a apărut niciodată în volum.

„Ce e de făcut?“ se întreabă Hasdeu în jurnalul său intim, pe cînd avea vîrsta eroului din *Duduca Mamuca*. „Încă nimeni nu m-a înțeles complet, eu singur abia mă înțeleg“ (Dvoicenco, op. laud., p. 214). Cîte elemente autobiografice au colaborat la scrierea acestei nuvele unice în literatura românească! „Neînțeles“, „diabolic“, ascunzînd în orice caz un „mister“ pe care nici el nu-l poate

pătrunde — eroul lui Hasdeu „fascinează“ întocmai ca marii damnați ai literaturii romantice“. Femeile nu-i rezistă le atrage o forță, care este într-adevăr „magică“; pentru că dacă romantismul a descoperit magia teoretică prin Novalis, magia e presupusă, ca fapt, ca „trăire“, în toate experiențele care stau la baza creației romantice. Cosmosul magic al romanticilor trebuia să fie împlinit de o vocație magică, „magnetică“, „fascinantă“. Asemenea vrăjitorilor din toate vremurile, asemenea „magnetizatorilor“ și mesmerianilor de la sfîrșitul veacului XVIII — eroii romantici fascinau prin simpla lor prezență. Nimb luciferic, sarcasm, „mister“ sau numai melancolie — prin una din aceste forțe magice erau atrase femeile. „Zău, nu știu ce place femeilor în înfățișarea mea! Nu mi s-a întîmplat să întîlnesc o femeie, care, despărțindu-se de mine, să nu-mi fi mărturisit, și mie și sie-și, că îi plac — și cu toate acestea, eu nu pot să mă laud cu frumusețe „în înfățișarea mea e ceva à la Peciorin“ (*Jurnalul intim*, trad. Dvoicenco, p. 225). Peciorin, personajul principal din romanul lui Lermontov *Un erou al timpului nostru*.

Și cu toate acestea, mai tîrziu, Hasdeu a început să înțeleagă „ce place femeilor“ în înfățișarea sa. „Nas de șoim, frunte înaltă“, și, mai ales, „unicitatea“ [3] existenții sale — de geniu universal, de bărbat aprins, de inteligență sarcastică. Deși după căsătorie și-a ritmat puhoiul aventurilor galante — Hasdeu, o mărturisește singur (*O nevastă romancă*) n-a renunțat niciodată la „piccadilele“ lui, la verificarea, fără îndoială, gratuită, a vocației sale romantice. Dar căsătoria l-a făcut să descopere, într-adevăr „Femeia“ — pe care o judecase pînă atunci mai mult în conformitate cu aforismul acesta din *Aghiuță* (p. 62)

---

[3] „Mai nainte de toate, noi vom mărturi un păcat personal: ne plac englesii, ne place literatura lor: ne place pînă și limba cea raucă și desarmonioasă a acestor falnici insulari; ne place tot ce poartă pe sine caracteristicul sigiliu al superbei Britanii; căci originalitatea a fost totdeauna idolul nostru, și prin urmare ne-ar fi imposibil de a nu admira singura grupă de oameni care nu voește a imita în nemica pe nimeni, preferind în toate a fi ea însăși, o individualitate separată, o notă independentă în concertul umanității...“ (*Anglia în Ardeal*, „Românul“ 19 septembrie 1868).

„Fața unei femei urîte este ca o cetate : artileria așezată pe partea de sus nu lasă a se pune mîna pe partea de jos". Spre sfîrșitul vieții, în omagiul pe care îl aduce — chiar de pe catedra Academiei — soției sale *(O nevastă română)*, Hasdeu recunoaște imensa influență pe care a exercitat-o soția asupra creșterii operei sale. În celebrul monolog *Răzvan și Vidra*, în drama *Femeia*, în multe poezii — se simte inspirația directă a soției. Hasdeu a descoperit prin ea niveluri feminine pe care nu avea cum să le cunoască scriind *Duduca Mamuca*. A descoperit celălalt pol al „femeei" : izvoarele creatoare, rădăcinile, Mamele. Și în această „descoperire" stă tot o virtute romantică ; aceeași sete de latențele abisale, de izvoarele plăsmuitoare, de noaptea demetrică.

4. Hasdeu gazetar politic

Ce însemna a face gazetărie în România, pe vremea cînd a debutat Hasdeu în viața politică, o spune chiar el în magistralul său pamflet *Ziarele în România* („Satyrul", 3 aprilie ; ediția noastră, vol. II, p. 97-101).

„Pentru a scri o operă originală, un om, fie măcar și un român, are trebuință de învățătură, de spirit, de meditațiuni, de răbdare. Pentru a putea traduce, el are nevoie de a cunoaște cu perfecție limba sa proprie și limba străină, din care traduce. Pentru a fi ziarist sau, cum se zice, publicist, românul nu are zor de nimic, nici chiar de gramatică ! Tot ce-i trebuie sînt ochi, sau urechi, urechi cu cît mai mari cu atît mai bine, și o căpățînă în înțelesul material al cuvîntului, adică un organ comun tuturor animalelor, și în interiorul căruia se operează, într-un mod confuz, oarecari asociațiuni de idei. A ști să scrii, nu strică ; dar nu e de prima necesitate ziaristul român preferă a dicta, din dată ce-și poate procura un secretar, iar pentru a dicta ajunge a avea o gură.

Dar aceste avantagii nu sînt singure și nu sînt cele principale.

Pe cînd autorul unei opere originale vorbește numai în propriul său nume ; pe cînd traducătorul vorbește numai în numele unui autor străin ; publicistul, chiar cel mai de pe urmă, declamă totdeauna în numele țării întregi, zicîndu-se a fi expresia cea mai complectă a națiunii. Și

să observați bine, că nimeni nu-l poate desminți în această privință, afară numai de un alt publicist; căci nimeni altul nu posedă mandatul de reprezentant al tuturor acelora ce nici nu-l cunosc, nici nu l-au văzut, nici n-au vorbit cu dînsul, nici n-a auzit poate de numele lui!

Alt avantagiu nu mai puțin pretențios este privilegiul ce au ziariștii români de a schimba pe toată ziua ceea ce se numește *principii*. A fi ziarist, este a fi același om în cursul unei singure zile; căci cuvîntul *ziar* se trage din cuvîntul *zi*. Din dată însă ce a trecut o noapte la mijloc, ziaristul schimbă fața ceea ce ieri a fost alb, devine negru; *da* se preface în *nu*, marele Cuza se transformă în tiranul Cuza, ilustrul Cogălniceanu se transformă în trădătorul Cogălniceanu... O noapte la mijloc, nu mai mult!

Cîteodată publicistul stigmatizează, în termeni fulgerători, demoralizarea țării, corupțiunea funcționarilor, abuzurile administrațiunii, etc., etc... Cetindu-l, ai crede că vorbește un Caton, că auzi pe un Socrat, că vezi pe un Brutu. Dezamăgește-te! Ziaristul nostru el însuși e înnoroiat în vițiuri, e scăldat în corupțiune, e înecat în abuzuri! Ce vreți! între drepturile, cuprinse în calitatea de publicist, se numără și acela de a cere ca alții să fie buni, fără ca să fim buni noi înșine.

Așa dară, jurnalistul, numai jurnalistul, se bucură în România de prerogativul de a nu ști nimic, de a vorbi verzi și uscate în numele țării, de a nu avea principii, sau mai bine, de a le avea prea multe; și, în fine, de a predica moralitatea de pe însăși tribuna imoralității! Acesta e tipul publicistului român. Sînt excepțiuni, dar excepțiunile nu sînt reguli; și chiar excepțiunile, cîte ne întîmpină aci, nu ni se par a fi destul de sigure. Se întîmplă, bunăoară, cîte un jurnalist moral, dar ce folos! el nu știe carte. Se întîmplă, pe de altă parte, cîte un jurnalist meșter de a scri, dar fără cea mai mică autoritate morală. Se mai întîmplă cîte un jurnalist cu principii nestrămutate, dar vai! acele principii sînt nestrămutate numai în rătăciri. Cît privește sacramentalul obicei de a îndruga înșiră-te-mărgărite în numele națiunii, o! în această privință vă putem garanta, că nu veți găsi în România nici o excepție“.

Erau, totuşi, cîteva excepţii — şi printre acestea se număra fără îndoială chiar Bogdan Petriceicu Hasdeu ; care nu făcea gazetărie numai cu talent, ci cu o vastă informaţie istorică, economică, juridică, şi nu scăpăra numai de inteligenţă, ci avea curaj, „nedependenţă" şi sinceritate. Hasdeu debutase destul de tînăr în gazetăria politică. Intrase şi aici pe calea regală a pasiunii, elanului şi mirajului — aşa cum debutase în toate tărîmurile de activitate. Era „patriot" şi „democrat", şi aceste două mari iubiri — de neam şi de libertate — nu s-au stins niciodată în sufletul lui uraganic. Protestînd odată împotriva afirmaţiei lui Armand Levy, care acuza ziarul „Traian" că ar fi „ante-garda" partidului „Brătianu", Hasdeu nu se sfieşte să mărturisească deschis : „Am ţinut totdeauna prea mult la demnitatea individuală pentru a nu suferi disciplina nimănui, şi am respectat totdeauna prea mult natura umană, pentru a nu disciplina pe nimeni..." („Traian", I, Nr. 11, p. 42). Iubirea lui de libertate era egală numai de iubirea sa pentru ţară şi neam.

Dacă a criticat atîta vreme [4] cu asprime pe domnitorul Carol I, a făcut-o pentru că vedea primejduită libertatea şi latinitatea tînărului stat românesc. Polemicile crude împotriva lui Cogâlniceanu [5], se îndreptau de fapt împotriva „dictaturei" acestui om politic. Nu tolera deloc bîta electorală. „*Parlamentul Popa-Tache*" scrie el odată („Traian", Nr. 53, 4 septembrie 1869), surprinzînd cu mînă de maestru una din cele mai tragice constante ale politicei româneşti [6]. „D. Petre Grădişteanu pierdut-a vechia-i energie ? Popa Tache nu mai trăieşte ? Împuţina-

---

[4] Vezi nota *Hasdeu şi Domnitorul Carol*, de la sfîrşitul volumului II.

[5] Vezi nota *Hasdeu şi Cogălniceanu*, vol. II.

[6] Despre afacerea Strussberg : „O discuţiune atît de voluminoasă, la care au concurs cu profusiune toţi vorbitorii Camerei, unii grăind cîte două zile şi cei mai modeşti cîte două ore, a procurat pînă acum naţiunii un singur rezultat pozitiv, şi anume că concesiunea în sine, aşa cum o votase Camera din 1868, este departe de a fi atît de rea precît de monstruoasă a fost aplicarea-i de către toate ministerele succesive, începînd de la Beizadea-Mitică şi pînă la d. Manolache Costache". Iar în concluzie : „Din nenorocire, în loc de un deznodămînt atît de românesc, parlamentul preferă o mare MUŞAMA" („Columna lui Traian", II, nr. 10, 8 martie 1871).

tu-s-au *giambașii și hamalii?* Așa dară, Capitala va merge cu d-l Cogălniceanu, întocmai precum a mers...". („Traian", I, Nr. 8, 9 mai 1869). Lucrurile nu s-au schimbat deloc, și alături de celelalte neuitate merite, Hasdeu îl mai are și pe acela de a fi surprins, numai după cîțiva ani de viață publică din România unită, această constantă a politicii românești.

Împotriva căreia protestează, însă, cu vehemență. „Orice încercare de regim personal va găsi în acest ziar un antagonism perpetuu și implacabil", anunță el în articolul de fond al primului număr din „Traian". Cu doi ani mai înainte, în „Sentinella Română" (1 Dec. 1867, An. V, Nr. 105, p. 418) mărturisește „Am colaborat și voi colabora totdeauna prin articoli politici la toate foile ale căror principii nu sunt în contradicțiune cu credințele mele democratice nestrămutate...". Iubirea sa de libertate și de neam îi călăuzesc și îi justifică toate luptele politice. Își dă seama că, în acei primi ani de autonomie politică românească, orice încercare despotică este în același timp reacționară. Groaza de a vedea din nou știrbită bruma de libertate cetățenească și autonomie națională, de a asista la reîntronarea fanariotismului politic, deci la o umilință națională — îl obsedează. Orice încălcare de drepturi, este o stingherire a redeșteptării conștiinței românești. Critică „despotismul" lui Cogălniceanu și „teutonismul" domnitorului Carol din aceleași motive patriotice ; și unul și altul sînt obstacole primejdioase în calea redeșteptării naționale. Singura mîntuire i se pare a fi libertatea și românismul. „Un om de geniu nu poate fi despot", spune el foarte frumos în „Columna lui Traian" din 23 martie 1870 (An. I, Nr. 7, p. 1). „O adevărată capacitate nu poate fi personală, ci este eminamente colectivă ; ea cată să fie *o putere reprezentativă* în toată vigoarea cuvîntului, după cum o numea americanul Emerson ; ea se pune totdeauna în cea mai strînsă armonie cu necesitatea secolului său și a națiunii sale ; mai pe scurt, ea este servă, în loc de a fi domn. Dictatorii cei mărunți de pe malul Dîmboviței ar trebui să se pătrunză bine de această supremă lege, înregistrată la tot pasul în filozofia istoriei. Un individ poate să poruncească societății, numai

întrucît societatea poruncește individului, ca el să-i poruncească“ *(ibid)*.

Dar această „societate“ este înainte de toate românească, și are legile ei de creștere, legi organice și specifice, pe care nimeni nu trebuie să le nesocotească. Vorbind despre politica pe care o duce Ion Ghica și prietenii săi, scrie răspicat „Nu așa se crește o națiune. Ipocrizia conducătorilor formează sclavi idioți, iar nu cetățeni“ („Columna lui Traian“, I, Nr. 12, 9 april 1870). Are groază de orice imixtiune străină. „Ministerul actual este opera nemților. Ministerul viitor va fi opera francilor. Negreșit, este un mare progres, cu ajutorul căruia vom putea ajunge, în fine, la un ministeriu care să fie opera românilor... („Traian“, Nr. 49, pag. 193). Din toate articolele sale din acea vreme, se desprinde limpede teama lui Hasdeu ca nu cumva Domnitorul Carol să încurajeze influența germană și dictatura politicianistă, dînd astfel înapoi cu o jumătate de secol mersul firesc al statului nou românesc. Apărîndu-se de anumite atacuri guvernamentale, scrie „Ziarele guvernamentale strigă pe toate tonurile că a combate această hidoasă sistemă este a fi contra dinastiei. Dar interesele tronului pot oare diferi vreodată de ale națiunii ? O țară există fără dinastie, pe cînd o dinastie nu există fără țară supunerea dinastiei la țară este o consecință logică“ („Traian“, an II, Nr. 7, 20 ianuarie 1870). „Adus a domni peste un popor liber, Carol I nu-și va găsi amici în cireada slugăriei ! Chemat de către latinii de la Dunăre, românismul este singura forță a Măriei Sale...“ *(ibid)*. Din numeroasele și uneori violentele sale atacuri se desprinde același leit-motiv Domnitorul să țină seama de firea poporului care l-a chemat, și să se identifice cu singura sa posibilitate de creștere organică, *românismul* *.

„În regulă generală străinul devine patriot într-o altă țară numai atunci cînd propriile sale tendințe anterioare, propriile sale simpatii și antipatii, propria sa idee predominatoare, coincid cu aspirațiunile patriei adoptive“ (*Baba Novac*, studiu publicat întîi în „Românul“, 29 martie

* Prin „românism“ și „naționalism“ Eliade înțelege „patriotism“. (n. ed.)

1868 și urmare, reprodus apoi în „Columna lui Traian", VII, 1876, aprilie, pag. 145-165 ; citatul nostru, pag. 165). Către această „coincidență" erau orientate toate articolele lui Hasdeu în care se vorbea despre domnitor. Nu trebuie judecată critica lui Hasdeu ca o simplă atitudine negativă față de orice făceau „boierii" și „junimiștii" (elemente politice cu care el nu s-a împăcat niciodată). „Noi unii, astăzi ca și la 1865, nu voim nici o dărîmare mai înainte de a ști ceea ce se va pune în loc. În politică numai incapacitățile cele mai absolute distrug toate, distrug mereu, distrug în dreapta și-n stînga, și nu edifică niciodată. Prima condițiune pentru ca să se poată clădi ceva solid, ceva frumos, ceva bun, este ca lucrătorii să se înțeleagă nu atît asupra ușoarei operațiuni de a da jos o ruină, pe cît mai ales asupra planului după care să se croiască în urmă un alt edificiu" („Buletin interior", „Columna lui Traian", II, Nr. 36, 27 septembrie 1871). Nu e vorba, așadar, de critică cu orice preț. În luptele sale politice și ziaristice, Hasdeu a arătat de multe ori că are curajul să recunoască meritele adversarului, că nu șovăie să întindă o „mînă frățească" dușmanului de ieri. A arătat, mai ales, cît de sincer credea în „idei" și „principii", trecînd de multe ori peste hotărîri luate și mărturisite, numai ca să nu păgubească „principiul" [7].

De aceea, în urma evenimentelor de la Iași, din 3—4 aprilie 1866, cînd (după spusele ziarului local „Vocea Națională", din 4 aprilie, reproduse în „Românul" din 11—12 aprilie, pag. 2) s-a strigat „Jos Unirea !" Hasdeu adresează redacției ziarului „Românul" următoarea scrisoare „Domnule redactore, am fost contra principiului Domnului străin de rasă *nelatină*. De aceea am subscris în plebiscit în registrul contra alegerii principelui Carol I. Astăzi, însă, văzînd tristele scene de reacțiune petrecute la Iași și prin care se pune în pericol pînă și marea idee de Unire, ca unul ce am fost și voi fi totdeauna pentru Unire, mă grăbesc a-mi retrage votul, declarînd că, *în interesul salvării Unirii,* sînt pentru alegerea lui Carol I"

[7] „Deviza modestului grup de protestanți de la „Columna lui Traian" a fost, este și va fi : *concordie pe baza principiului !* („Columna", I, nr. 23, 28 mai 1870).

(„Românul", anul X, miercuri 6 aprilie 1866, pag. 3). De altfel, după cum se știe[8], atitudinea anti-dinastică a lui Hasdeu s-a atenuat prin 1872—1875 ; iar spre sfîrșitul vieții ajunsese chiar un înfocat dinastic. A înțeles că domnia Regelui Carol I nu era o primejdie pentru românism. A înțeles că anumite „reforme democratice și naționale" sînt pe cale să se îndeplinească. Simpatia lui pentru *latini,* îndeosebi pentru francezi, a început să se echilibreze, după înfrîngerea lui Napoleon III și în epoca de pregătire a alianței ruso-franceze. [...]

În era „cosmopolită" în care i se părea că trăiește — plină de „generozități", fascinată, ca întreg pașoptismul, de „unitatea omului", de „umanitarism" — Hasdeu luptă din răsputeri pentru așezarea istoriei proaspătului Stat românesc pe axele naționalismului. Nu odată afirmă că „naționalismul este o condiție esențială a tuturor creațiunilor mari în sfera ideii. Ceea ce-i originalitatea pentru un individ, este naționalitatea pentru un popor". *(Cauzele și rezultatele cosmopolitismului,* discurs publicat în „Columna lui Traian", II, Nr. 7). Structura romantică a lui Hasdeu este încă odată verificată prin această stăruitoare reîntoarcere la „popor", la fenomenul originar etnic, la „individualitatea" de esență organică. Printre „luminații" timpului, printre „cosmopoliții" cari credeau că democrația implică numaidecît ștergerea virtuțiilor etnice — Hasdeu este, în orice caz, un izolat. „Ei bine, în România cuvîntul *patriotism* se pare a fi proscris de o bucată de vreme. Oricine-l rostește, se expune neapărat rîsului, ironiei, sarcasmului acelora ce-l ascultă. Nimeni nu ne împiedică de a fi patrioți, dar cu condițiunea cea mai riguroasă de a nu vorbi în veci despre patriotism, de a nu-l menționa, de a nu hazarda măcar o aluziune indirectă... Rînjească cît le place incolorii cosmopoliți, fără simț de naționalitate, fără limbă și fără idee română ; rînjească ei, iar noi vom vorbi despre patriotism, precum nenorocitul în oara de tribulațiune invoacă numele divinității !..." (*Patriotism și neîncredere,* I, „Românul", pag. 737, 1 septembrie 1868).

---

[8] Vezi nota *Hasdeu și Domnitorul Carol* (vol. II).

În activitatea gazetărească și politică a lui Hasdeu, democrația era organic legată de românism. „Am crezut totdeauna că mîntuirea neamului nostru consistă nu în neguroasele sfere ale abstracțiunii, ci numai în stindardul cel viu al Românismului... [9]. Am crezut totdeauna că acest măreț drapel nu poate fi ridicat sus de niște mîini veștejite, ci numai și numai de puternicul braț al Junimii" (*Discursul* lui Hasdeu primind președenția societății „Românismul", în ședința din 15 noiembrie 1869, apărut în „Traian", Nr. 82, p. 330). „Există la noi o legiune de oameni pentru cari un grec, un turc, un otentot, un român — e tot una. Ei pretind că meschina cestiune a naționalităților trebuie să se piarză în grandioasa concepțiune a umanității. Nenorociții, ei nu știu sau nu voesc a ști că adevăratul amic al genului omenesc este numai acela care-și iubește mai înainte de toate propria sa ginte... Fiecare neam reprezintă în concertul total o idee diferită, fără care n-ar putea fi armonie... Amoarea cea adevărată se manifestă numai în concret: creîndu-și un ideal, sufletul îl întrupează..." *(Ibid.)*.

În acel faimos discurs din 15 noiembrie 1869, își formulează Hasdeu una din cele mai interesante justificări ale naționalismului cosmopolitismul este *lenea de a iubi.* De ce să nu iubim atunci întreg Universul, toate stelele și toți urșii polari? Cosmopolitismul este în practică un egoism rafinat, spune el. „E comod de a iubi umanitatea, cînd aceasta ne scutește de a vedea altceva în lume, afară numai de propria noastră nulitate". Cosmopoliții spun întîi libertate, și apoi naționalitate. Dar ca să poți fi liber, trebuie mai întîi să exiști, ca român. Babilonienii nu mai există nu în sensul că n-au avut urmași, ci în sensul că nu mai există ca popor. Dușmanul neîmpăcat al românismului e cosmopolitismul, conclude Hasdeu. „Românismul este umanitate, libertate și adevăr. Cosmopolitismul —

---

[9] „Acei ce confundă naționalitățile într-o singură abstracțiune chaotică a umanității de ce oare să nu facă încă un pas înainte [peste lozinca „om și om"] : dobitoc și dobitoc? Francezul este om, ca și germanul germanul este om, ca și francezul; dar omul în genere, fie francez sau german, este animal ca și hiena, care-i desgroapă și-i mănîncă pe furiș cadavrul. O consecință logică a patimei de a generaliza..." *(Cosmopolitism și Naționalism,* „Columna lui Traian", an I, nr. 50).

egoism, sclavie și minciună... Junimea este incapabilă a trăi în minciună și în metafizică îi trebuie adevăr și viață !“ *(Ibid.)*

Iar acest „adevăr și viață“ îl găsește numai în poporul românesc, „în opincă“ [10]. Tinerețea singură poate înțelege acest izvor de apă vie. „În momentul de față numai junimea mai poate salva țara !... Deșteaptă-te dar, deșteaptă-te cu o oară înainte, generoasă junime română, aducîndu-ți aminte că Măria Sa Carol I este tînăr ca și tine : te va înțelege !“. („Traian“, 12 septembrie 1869, Nr. 55, p. 217). Exista și atunci o problemă a generațiilor. „...Nu ne putem stăpîni de a nu constata încă odată abisul, lărgit pe zi ce merge, între generațiunea cea veche și generațiunea cea nouă una mai mult sau mai puțin cosmopolită și cealaltă din ce în ce mai românească !“ („Traian“, 7 oct. 1869 ; cu prilejul rîndurilor publicate de Heliade Rădulescu în „Trompeta Carpaților“, în favoarea teatrului grecesc din București). Uneori, glasul lui Hasdeu ajunge profetic. „Apărînd cu energie puritatea naționalității noastre, fără a o confunda cu ortodoxia celorlalte popoare ale Orientului ; și demonstrînd în gura mare că pe pămîntul Dunării de jos românismul este singura cale de scăpare, fără care vor pieri toți, oricine va cuteza s-o nesocotească, începînd de la Tron și pînă la opincă !...“. („Traian“, an. II, Nr. 13, 7 februarie 1870). Bătrînii solidarizîndu-se cu idealurile „cosmopolite“, Hasdeu vede toată nădejdea în tinerețe, în „generațiunea nouă“ care începea să despice idealul pașoptist, păstrînd ideea de „libertate“, dar alăturîndu-i un patriotism total. Orice altă soluție politică e retrogradă, e „reacționară și despotică“. Hasdeu mărturisește răspicat desolidarizarea lui de statul român pus la cale de bătrîni și de boieri. „Noi respingem cu desăvîrșire orice idee de pietrificare“ („Traian“, an. II,

---

[10] „Printre celelalte căi de a dezvolta [conștiința națională], una din cele mai practice, dacă nu singura esențială, ni se pare a fi formarea «femeii».

Soția-mumă exercită o dublă influență supremă asupra societății.

Astăzi, din contra, nemic nu este mai puțin românesc și chiar mai anti-național decît creșterea fetelor noastre... •

Mai dați viitoarele mume și soție ale copiilor noștri pe mîna jesuiților : atîta lipsia ! („Traian“, nr. 61, p. 245).

Nr. 6, 17 ianuarie 1870). Este mărturisită aici toată rezistența lui organică împotriva „reacțiunii", a atitudinilor nedemne și neromânești a conducătorilor politici. Hasdeu avea noțiuni bine precizate asupra națiunii și statului. Nu găsea altă scăpare — pentru poporul românesc — decît într-o ofensivă a românismului, ofensivă pe care numai „junețea generoasă" o putea înfăptui. Care sînt cauzele victoriei germane? se întrebă el în 26 august 1870 („Columna lui Traian", vol. I, Nr. 12, p. 1). Fără îndoială că ele nu stau nici în pușca cu ac, nici în instrucția publică — ci *în spiritul naționalist* al nouei Germanii. Franța imperială era cosmopolită, în loc de a fi latină. „Fi-va Franța republicană altfel?..." *.

Respingînd categoric orice „idee de pietrificare", Hasdeu luptă în primul rînd contra boierilor[11] contra „clasei cosmopolite", care era în același timp și „generațiunea veche". O spune chiar el, și de nenumărate ori. „Nu țin cu Rosetti, nu țin cu Brătianu, țin cu aceia cari astăzi se luptă contra boierilor". („Discurs" ținut în sala Slătineanu, 23 octombrie 1866, publicat în „Românul", miercuri 26 octombrie, și republicat în „Columna lui Traian", I, Nr. 26, p. 9, 10 iunie 1870). Dar „boierii" sînt uniți și tari, în timp ce liberalii sînt împărțiți în două tabere, cuziști și roșii („acum în urmă în centru și roșii").

---

* O simplificare, din necesități retorice, a rezultatului conflictului franco-prusac din 1870—1871. Fără a neglija amplitudinea sentimentului național din statele germane, trebuie luate în seamă contradicțiile interne ce au dus la înfrîngerea Franței și, totodată, la prăbușirea celui de-al doilea Imperiu. De asemenea, nu poate fi uitat faptul că Franța „cosmopolită" a avut un rol important în susținerea „chestiunii române", trăită atît de intens de patrioți ca B. P. Hasdeu, încît să se caute exemple de exaltare a spiritului național chiar și în Germania lui Bismarck. (n. ed.)

[11] În articolul de fond din primul număr al lui „Traian", rezuma astfel atitudinea politică: „...în imaginea lui Traian se întrunesc ambele elemente ale existenței noastre naționale: românism și democrație".

„Trei date formează totalitatea crezului nostru politic: 1821, 1848, 1866". „Sus meritul personal, jos prerogativa nașterii". Iar în articolul din „Columna lui Traian" I, nr. 23, din 28 mai 1870: „Scuturați-vă cu o oară înainte de cumetria boierească, îmbrînciți la o parte umilitoarea disciplină, înălțați la o programă lămurită și riguroasă, chemați la o sinceră înfrățire tot ce-i adevărat național și adevărat progresist în România...".

Încă de pe cînd publica ziarul umoristic „Aghiuță", Hasdeu purta o cumplită luptă împotriva boierilor și în favoarea țăranilor. În numărul 7 din „Aghiuță" (pag. 56) coperta arată două mici tablouri „străjerii sătești ; cum au fost, cum vor fi". Într-o parte, țăranii sînt arătați bătuți cu biciul ; alături, țăranii înarmați, trăgînd în ispravnic — așa „cum vor fi". Și acest desen satiric nu e cel mai revoluționar din toate cîte a publicat Hasdeu în „Aghiuță". Chiar în numărul următor (p. 57), se află un desen despre „neviolabilitatea domiciliului". Scene brutale alături de scene extrem de sentimentale ; „feciorul boieresc" și sub-prefectul arătați în cele mai sălbatice aspecte ; iar țăranii idealizați, așa cum se găsesc mai tîrziu în literatura sămănătoristă. De aici, din „Aghiuță" s-au desprins două „motive de inspirație" de mare circulație în literatura românească modernă ; pe de o parte satira caragialescă, pe de altă parte „țărănismul" literar. Se găsesc în „Aghiuță" un număr impresionant de motive caragialești ; scrisoarea de amor [12], dialogurile mahalagești, ridicolul gen Rică Venturiano, și altele, pe care geniul lui Caragiale le-a prelucrat și le-a dat o valoare literară — dar care existau totuși încă din 1864 la Hasdeu. Fără a fi atins vreodată perfecțiunea lui Caragiale, umorul și satira lui Hasdeu înseamnă un vădit progres asupra producțiilor satirice contemporane. Hasdeu se revoltă împotriva unor glume din „Nichipercea" (...Pe unde se p... găina...), afirmînd că Cilibi Moise întrece „Nichipercea" „nu numai prin spirit, ci încă prin buna creștere" („Aghiuță", Nr. 11, p. 84, 16 ianuarie 1864). De multe

[12] O „epistolă amoroasă a unui sergent major, comunicată de d. V... son, amic din Brăila", și publicată în „Aghiuță", nr. 5, p. 52-53, 1 decembrie 1863, are toată savoarea caragialescă. De altfel, epistola era autentică. Sergentul major a prins pe d. Vellisson, care trimisese această scrisoare (adresată unei evreice „arfoniste") lui Hasdeu — și în numărul 7 din „Aghiuță" (p. 54) apare următoarea telegramă, nu mai puțin caragialescă. Brăila în 23/12 decembrie 1863, 5 ore după amiază : „Sergentul major Nicolae Panu și alți doi m-au bătut mortalminte astăzi în mijlocul pieții și în fața a sute de oameni, scoțînd și săbiile. Protestați în numele legilor cui se cuvine. Vellisson". Într-un articol din „Columna" (I, nr. 9, 30 martie 1870), expresia „baioneta cea intelleginte".

ori lasă să se înțeleagă că humorul și satira lui sînt revoluționare în literatura românească.

Republicînd „Discursul" din 23 octombrie 1866, Hasdeu adaogă în „Columna lui Traian" și programul pe care a voit să-l impună atunci „marelui partid de acțiune", și care se rezuma în următorul „catechism" „1. Responsabilitatea ministerială și administrativă ; 2. Armarea țării în realitate, iar nu printr-o farsă ; 3. Instrucțiunea, iarăși instrucțiunea și tot mereu instrucțiunea poporului, contra căreia conspirase însăși legea organică a țării ; 4. Cel mai riguros control financiar ; 5. O *energică* și *sinceră* combatere a invasiunei evreiești ; 6. O luptă pe moarte contra amestecului străinilor în afacerile țării ; 7. Cea mai deplină libertate a sufragiului ; 8. Un antagonism perpetuu contra tuturor tendințelor boierești...".

Dragostea față de „țărani" și ura împotriva „boierilor" — care străbate și în operele sale istorice (d. ex. *Ioan Vodă cel Cumplit)* — nu se explică numai prin romantica simpatie față de „popor", de izvorul tuturor formelor originare, de fîntîna vie a sentimentelor fundamentale și pure. Mai intervine, firește, și pizma acestui „prince Dieudonné", care se știa „os de Domn", împotriva unei clase sociale inferioare, impure (fanarioții), anarhice. În numeroase rînduri arată Hasdeu interesele anti-naționale ale boierilor. Pentru ei „Unirea" era începutul declinului. Nu vor mai putea juca rolul „nefast" pe care-l împliniseră de la Brîncoveanu încoace ; nu vor mai putea, pe de altă parte, secătui „fîntînele vii" ale istoriei neamului, țărănimea. Brusca ascensiune politică (1868—1869) a „partidului boieresc" silește pe Hasdeu, după ce-i biciuise în atîtea satire din „Aghiuță", să scrie faimoasa lui *Odă la ciocoi,* care a avut un răsunător succes de presă și de public, și care este, fără îndoială, cea mai reușită satiră politică din literatura română. Nu este, de altfel, singura. Pentru că Hasdeu, după cum făcea „politică" în *Ioan Vodă cel Cumplit,* în *Răzvan și Vidra* și în cursul de Drept constituțional — făcea politică nu numai în satirele din „Aghiuță" (cf. *Addenda,* vol. I), dar și în foarte multe din poeziile sale epice. *Complotul bubei,* în afară de caracterul său anti-boieresc, reflectează perfect atitudinea politică

a lui Hasdeu din acel an; întocmai ca și „fabulele“ și „baladele“ sale.

Lupta sa pentru „românism“, pe care nu o va abandona niciodată complet, i se pare că dă roade. Înainte chiar de a transforma *Columna lui Traian* în publicație „curat științifică“, pe motivul că timpurile sînt acum schimbate, și conștiința națională deșteptată — Hasdeu vorbește despre influența pe care au exercitat-o ziarele și ideile sale.

„O legiune de organe naționaliste, pline de energia juneței și învîrtoșate de vigoarea credinței pentru care luptă, propagînd din toate părțile scînteia Românismului, pe care „Traian“ cutezase cel dintîi a o desmormînta [...]“. („Columna lui Traian“, II, Nr. 35, „Buletinul Interior“, 20 septembrie 1871).

Iar după Congresul Presei Naționale, scrie în „Buletinul Interior“ din „Columna lui Traian“, II, Nr. 38, 11 octombrie 1871

„Vîntul Românismului șuieră atît de tare, încît cei mai falnici stejari ai cosmopolitismului [...] își pleacă umilitele lor frunți dinaintea puternicului suflu al direcțiunii naționale“. [13]

În unul din ultimele sale articole politice, *Carliștii* (23 martie 1902; ediția noastră, p. 300-304), Hasdeu încearcă o privire generală asupra istoriei românești în timpul Regelui Carol I, și recunoaște că s-a înșelat socotind că „influența nemțească“ — atît de limitată, în realitate — va aduce după sine „cosmopolitismul“.

---

[13] De altfel Hasdeu, care mărturisește că iubește Franța iar nu pe „ciocoii franțuziți“, protestează împotriva unei reprezentații în limba franceză:

„Ceea ce a preocupat Capitala în cursul ultimei săptămîne a fost o representațiune teatrală în folosul răniților francezi de către un grup de diletanți din clasa de sus a societății.

Din fatalitate, n-a dat-o *România* și n-a dat-o poporul. Zicem că n-a dat-o *România*, căci s-a jucat numai franțuzește, ca și cînd n-am avea o limbă a noastră proprie.

Zicem că n-a dat-o poporul, căci toate lojele și primele staluri fuseseră împărțite exclusivamente în cercul amicilor înainte de a se anunța spectacolul, parcă înadins pentru ca nu cumva un *burtă-verde* sau un *mitocan* să cuteze a ședea alături cu un membru al *protipendatei*.

Trist! (Buletin Interior, 22 febr. „Columna“ II, 8 (70) 1871).

Făcînd politică — mărturisește singur mai tîrziu — cu „patimă", Hasdeu judecă totuși faptele cu o uluitoare obiectivitate. De altfel, el însuși își dădea seama de poziția lui cu totul specială în gazetăria epocii. „Ne putem făli, nu pentru prima oară, că am semnalat totdeauna pe deplin, cu mai multe zile înainte, ultima fază a lucrurilor, fiindcă niciodată nu ne-am pogorît a cerceta situațiunea sub auspiciile oportunității, ci numai și numai în vederea adevărului" („Columna lui Traian", I, Nr. 32, 4 iulie 1870). De cîte ori scrie despre politica internă dovedește un mare talent de simplificare și organizare a faptelor, un precis spirit de critică a informațiilor. Întotdeauna rezumă, clarifică, definește. „Fără această caracteristică definițiune, ar fi cu anevoie a înțelege cineva toate cîte se petrec și se vor petrece încă în jurul nostru..." („Columna lui Traian", „Buletin Interior", anul I, nr. 44). Discută fapte și svonuri recente, dar întotdeauna le caută rădăcinile și semnificațiile, încearcă să prevadă evenimentele, să preîntîmpine nenorocirile. „În economie, ca și în politica pură, nu sînt mai prețioase tocmai rezultatele cele mai apropiate vai de acel bărbat de stat, carele își bate capul numai cu momentul de față"[14]. („Ocnele în România", „Columna lui Traian", I, Nr. 13, pag. 2). Numai Eminescu

---

[14] În articolele sale politice, Hasdeu a dezbătut probleme care au ajuns „actuale" deabia în ultimii ani. Bunăoară, proiectul de lege pentru descentralizarea administrativă, judiciară, militară și financiară, pe care îl propune în „Columna lui Traian" din 19 iunie 1870 (I, nr. 28, p. 1). Sau importanța pe care o acordă armatei („Traian", II, nr. 15, 12 februarie 1870) și care îl face cîteva luni în urmă să propună o instrucție pre-militară.

„...Dorind din tot adîncul sufletului ca românii să reînvie moralmente bărbăția ostașilor lui Ștefan și ai lui Mircea, am crede totuși o neghiobie de prima ordine, în condițiile științei militare de astăzi, de a cere cu sînge rece o copie materială după instituțiile din epoca arcului și a buzduganului. Ideea noastră va fi românească, însă din secolul XIX...".

„Introducînd exercițiul militar pe o scară generală în Instrucțiunea publică, ne vom conforma cu însăși baza psicologică a pedagogiei — intima cunoștință a inimei umane...

Ieșit din școala primară, elevul va poseda serviciul ostășesc ca un bun soldat. Absolvind gimnaziul sau universitatea, el va rivaliza în dibăcie și în exactitate cu orice veteran, tras pe sub raniță în curs de doisprezece sau chiar cincisprezece ani" (*Armarea Națională,* „Columna" I, nr. 56, 16 noiembrie 1870).

mai avea, alături de Hasdeu, asemenea serioase preocupări în ziaristică de a căuta rădăcinile istorice ale evenimentelor, de a le preciza semnificaţiile şi ghici urmările.

Organic în tot ce simţea şi gîndea, Hasdeu descifra spiritul „românismului" în toate manifestările sufleteşti ale poporului românesc. El care afirmase că „o fiinţă se nimiceşte cînd îşi neagă principiul (I-a *Scrisoare deschisă către d-l Nicolau Ionescu,* „Columna", II, Nr. 1, 7 ianuarie 1871), înţelegea că orice instituţie civilă românească trebuie restaurată în conformitate cu structura sa specifică, iar nu „imitată" după forme streine. Nu numai legislaţia trebuie închegată conform cu spiritul neamului (cf. *Caracterele naţionalităţii române ca baza legislaţiunii sale,* „Românul", 11, 13, 14, 20, 25 ianuarie 1868; primul articol publicat în ediţia noastră, vol. II, pag. 164-168), dar şi armata trebuie organizată conform tradiţiilor militare bătrîneşti (*Armarea generală,* „Românul", 3, 6 martie 1868). Iar în articolul *Poliţia rurală* („Românul", 22, 24 martie 1868) se bucură de vestea că guvernul cere să se respecte vechile instituţii româneşti. Citează cîteva documente, prin care încearcă să dovedească „solidaritatea comunală" românească.

Şi toate aceste credinţe politice ale lui Hasdeu nu erau numai simple entuziasme sentimentale faţă de „trecutul şi mărirea" neamului românesc. Hasdeu credea în auto-

---

Şi tot Hasdeu, în „Columna" II, nr. 14, 5 aprilie 1871, face planul unui sat model: „În loc de a ameţi pe bietul ţăran prin metafizică, oferiţi-i un exemplu de imitat..."

Condiţiile satului-model:

I. *Condiţiuni intelectuale:*

1. Şcoală;
2. Biserică;
3. Serviciu ostăşesc.

II. *Condiţiuni igienice:*

1. Locuinţă şi îmbrăcăminte;
2. Spitaluri;
3. Hrană.

III. *Condiţiuni economice:*

1. Institute de credit;
2. Căi de comunicare;
3. Irigaţiune şi canalizare".

„N-ar strica şi o miniatură de muzeu".

nomia și impenetrabilitatea creațiilor spiritului etnic. A fost fără îndoială cel dintîi care a vorbit de o „logică națională", de structuri spirituale conforme structurilor etnice. „În adevăr, fiecare popor, ca și fiecare individ, are o logică a sa, adică un mod propriu de a concepe și a dezvolta ideile. Logica excentricului englez diferă de aceea a sistematicului neamț, melancolicul spaniol cugetă altfel decît vivacele francez, și nici unul dintre ei, nici englezul, nici neamțul, nici spaniolul, nici francezul, nu se pot asemăna în această privință cu fantasticul oriental" („*Limba slavică la Români*", cap. I, § 7, „Traian", Nr. 47, p. 188). Destăinuiește păreri revoluționare despre scopul și justificarea științei, și vorbește despre o „știință românească". Iată ce spune într-un articol din 15 iunie 1870 „Știința românească este spiritul aplicat către natura națiunii române. Puțin ne pasă de Ottentoți și de Irochezi ! Vom fi osîndiți a zace într-o trîndavă stîrpiciune, din dată ce imaginara groază a fruntariei ne va ținea cu brațele încrucișate" („Columna lui Traian", I, p. 27).

Ceea ce e mai curios, o spune asta Hasdeu, românul cel mai învățat al secolului XIX ! Dar o spune după ce a dovedit că-și poate asimila toate metodele de investigație ale spiritului european, de la filologie și numismatică, pînă la economia politică și istoria dreptului... În orice caz, nu e cea din urmă „contradicție" aparentă care ne întîmpină în gîndirea lui Hasdeu. Romantic, dar de o structură romantică polară, Hasdeu încerca adesea să-și domine și să-și „transforme" melancoliile prin acțiune, îndeosebi activînd împotriva sa însuși. Fie că sînt „eforturi de obiectivizare", fie că sînt „contradicțiile" inerente marilor romantici, fie că sînt pur și simplu polii opuși ai imensului său cîmp ideologic — toate acestea dovedesc o robustă personalitate, în care contrariile se pot întregi. Hasdeu, despotul, lupta pentru libertatea și demnitatea individuală ; el, prințul, lupta contra aristocraților și pentru opincă ; el, omul cel mai universal al vremii sale, lupta pentru cel mai intransigent românism ; el, cel mai genial și mai „pasionat" istoric, lupta pentru „adevărul istoric". În lupta aceasta împotriva lui însuși, a biruit, aproape întotdeauna, el...

5. Concepția istorică

S-a spus — și judecata aceasta circulă cu insistență — că opera istorică a lui Hasdeu e „haotică". Astfel pare ea, firește, unui cititor nepregătit și, mai ales, lipsit de răbdare. Cel care urmărește însă cu atenție paragrafele din *Istoria Critică*, bunăoară, îi pătrunde repede planul general ; plan riguros, de o perfectă economie, păcătuind — dacă poate fi vorba de un „păcat" — numai prin proporțiile lui monumentale. Hasdeu însuși și-a dat seama că numeroasele sale monografii complimentare ar putea întuneca, la o pripită lectură, imaginea totală a *Istoriei critice*. În prefața la ediția I-a scrie „Aplicarea celei mai riguroase metode analitice silindu-mă a descompune toate elementele constitutive ale fiecărei chestiuni pînă la punctul *non-plus-ultra*, m-a atras vrînd-nevrînd în episoade mari și mici, de care însă sînt departe de a mă căi, căci ele mi-au permis a resolvi într-un mod incidental o mulțime de probleme de cea mai înaltă importanță nu numai pentru români, dară și pentru studiul universal al istoriei...".

Istoria critică, firește, nu e construită „clasic". Nu avea nimic de a face viziunea romantică a lui Hasdeu — dominată de „monumental" și „originar" — cu o tectonică liniară, mediteraneană. Prin tot ce iubea Hasdeu în istorie („originile", Mamele, plasma amorfă), și prin sensul pe care îl dădea el istoriei românești (Dacii, elementele pre-latine) — nu i-ar fi fost firească o construcție „clasică". Deși în politică milita pentru pan-latinism — structura sa mentală nu era deloc latină. În tot ce a făcut și a scris Hasdeu, nu se ghicește nostalgia spiritului său pentru normele mediteraneene. Asta nu însemna, însă, că Hasdeu nu construia după canoane tot atît de riguroase. Dacă *Istoria Critică* ar fi fost sfîrșită, caracterul său „gotic" — sau, mai precis, de *Summa historiae* — ar fi fost evident pentru oricine. Paragrafele, episoadele, care astăzi rătăcesc pe un neinițiat — întocmai ca *quaestiones* și *articuli* într-o *Summa medievală* — se întregesc într-o perfectă economie. Trebuie să se țină necontenit prezent în minte planul acestei monumentale lucrări. „În scrierea de față noi am dori să se răsfrîngă,

sub toate aspectele sale, traiul națiunii române în sec. XIV : lucrarea naturii asupra omului și a omului asupra naturii, endosmosul dintre geniu și mulțime, persistența sîngelui, spiritul epocii și așa mai încolo. Am împărțit întreaga materie în șapte cărți I. Pămîntul și poporul ; II. Tronul și nobilimea ; III. Arma ; IV. Crucea ; V. Economia și Dreptul ; VI. Limba și literatura ; VII. Concluziuni" (*Planul și metodul,* în „Columna lui Traian", II, p. 144). N-a fost sfîrșită decît prima parte a cărții I-a. Dar se poate reconstitui și a doua parte — „poporul" — care ar fi fost probabil acea Istorie etnografică a Munteniei pe care o anunță Hasdeu în *Istoria Critică* (ed. II, p. 199). Căci studiile pe care le publică în „Columna lui Traian", după apariția fasciculei 1 din volumul II al *Istoriei Critice* — studii în care cercetează „originea civilizației", „alfabetul dacic", „paleontologia vestmîntului, armei și locuinței în România", originile agriculturii, viniculturii și păstoriei la români, etc. — nu sînt decît capitole dintr-o vastă monografie asupra preistoriei și etnografiei Munteniei.

Construcția monumentală a *Istoriei critice* a speriat îndeosebi pe savanții generațiilor imediat următoare lui Hasdeu. Imensa erudiție adunată în paginile ei, neputînd fi decît arareori controlată, a început să fie pusă la îndoială. Nu ne referim la mediocri de specia lui Gh. Panu, care avea curajul să vorbească astfel de Hasdeu : „Nouă deocamdată nu ne trebuie sanscritiști și zendicești [15], nouă ne trebuie filologi ai limbelor romanice și slaviști..." (scrisoarea către Iacob Negruzzi ; Torouțiu și Cardaș, *Studii și documente,* vol. I, p. 162). Un Gh. Panu judecînd pe Hasdeu ! Sfătuind să se apuce de filologie slavă pe cel dintîi — și poate cel mai mare — slavist român !... Ne amintim, însă, că savanți onești, ca Alexandru Philip-

---

[15] Că avem nevoie de iraniști, de „zendicești" cum spunea Panu, o dovedește faptul că d-l prof. O. Densusianu (*Irano-romanica,* „Grai și suflet", 1923—1924, p. 38-71, 235-250) a încercat să explice prin iraniană, între altele, cuvîntul, *stînă,* pe care, pe aceeași cale, îl explicase și Hasdeu („Columna lui Traian", V, p. 105). Cf. asupra acestor etimologii, A. Rosetti, „Rev. de linguistique romane", 1927, p. 230, și *Resturi de limbă scitosarmată* („Viața Românească", LXXX, p. 114 și urm.).

pide, au fost nedrepţi cu ştiinţa lui Hasdeu. Că Hasdeu a făcut greşeli, că nu toate etimologiile sale erau justificate — era firesc. Dar Al. Philippide (*Specialistul român*, „Viaţa Românească", I, 1907, p. 419) pune la îndoială cinstea ştiinţifică a lui Hasdeu, insinuînd că citează cărţi fără să le fi cetit. Uitase pe semne că Hasdeu, atunci cînd executase într-un pamflet magistral (ziarul „Binele Public", martie—aprilie 1881) cartea elevului său Tocilescu, *Dacia înainte de Traian* — adusese probe zdrobitoare că Tocilescu copiază bibliografia de unde poate, chiar din cataloagele anticarilor. Al. Philippide se miră că Hasdeu citează, pentru *friguri*, pe Hippocrat, Vico, cartea lui Iov şi Mahabharata — deşi este o tendinţă generală a romanticilor, şi în artă şi în ştiinţă, să dea semnificaţie amănuntelor vulgare prin citate din izvoare „canonice". Philippide insinuează însă lipsa de onestitate a lui Hasdeu pentru că citează Mahabharata *apud* Muir, *Original sanskrit texts*, London 1863, in 8°, t. 4, p. 314 — adăugînd în paranteză ţ „D-l Hasdeu ştie sanscrita ca apa" (*Specialistul român*, p. 418). E greu de precizat cîtă sanskrită ştia Hasdeu. E uşor de arătat, însă, că Philippide ştia destul de puţină englezească. Pentru că *Original sanskrit texts* nu înseamnă — cum credea el — texte sanskrite publicate în *original*, ci pur şi simplu o culegere de texte sanskrite *autentice*. Şi degeaba se speria că Hasdeu cita pe Muir, pentru că Muir dădea traducerea textelor sanskrite. Nu era deci nevoie să „ştie sanscrita ca apa" ca să poată face trimiterea la Muir ; era destul să ştie bine limba engleză. Şi Hasdeu o ştia...

Pe asemenea observaţii — care uneori descopereau profunda ignoranţă a chiar acelora care le făceau (cazul Gh. Panu) s-a întemeiat legenda că ştiinţa enciclopedică a lui Hasdeu e necontrolabilă, aproximativă şi haotică. Legendă nedreaptă, împotriva căreia au început să se ridice competenţii de astăzi — dovedind că Hasdeu a fost cel mai bun editor de texte vechi româneşti, cel mai învăţat român şi foarte onest în citate. Ceea ce a contribuit, fără îndoială, la „compromiterea" lui Hasdeu a fost faptul că din atîtea foarte ingenioase ipoteze, numai cîteva au rezistat timpului. Dar această timpurie ofilire a ipotezelor este un lucru curent în filologie şi istorie. Cîte

teorii filologice de la 1870 mai sînt acceptate astăzi de știință? Cîte ipoteze istorice de la 1870 n-au fost înmormîntate după o generație? Scurta viață a unei ipoteze este destinul trist al oricărei „teorii" din științele istorice. Cu toate acestea au supraviețuit — în liniile lor mari — multe din „descoperirile" și „legile" lui Hasdeu. Bunăoară, teoria circulației cuvintelor; existența cuvintelor dacice în limba română; importanța Olteniei în istoria românilor; pluralitatea Basarabilor; ipoteza asupra originii basmului; influența bogomilismului asupra literaturii scrise[16], și încă alte cîteva ipoteze de lucru — sînt și astăzi valide. Dar ceea ce interesează în opera unui istoric nu sînt ipotezele de lucru sau rezultatele pe care le obține — ci *metoda și concepția* pe care o formulează el despre valoarea istoriei. Deși n-a avut elevi în adevăratul înțeles al cuvîntului — căci Gr. Tocilescu a însemnat un mare pas înapoi[17] — *metoda* lui Hasdeu este astăzi, mai mult ca oricînd, acceptată și rodită. Evident, nu e vorba de metoda de lucru — care e atît de personală la Hasdeu, datorită în primul rînd structurii sale romantice, și în al doilea rînd „genialității" sale. Ci de felul de a interpreta anumite realități românești, acordîndu-le o maximă importanță sau reducîndu-le la fapt divers. Bunăoară, pasiunea cu care Hasdeu a „militat" încă din prima tinerețe pentru importanța elementului traco-dac în istoria, limba și cultura românească — se poate spune că a rodit magnific în opera lui Vasile Pârvan și a elevilor lui. Cînd se întreba Hasdeu, prin 1860 *Perit-au Dacii?* — întrebarea aceasta aproape că nu avea sens pentru contemporani. Școala latinistă nu-și epuizase încă tirania și gloria. Altele erau problemele care solicitau pasiunea și inteligența elitelor românești. Hasdeu apare ca un meteor în această dispută în jurul „latinității", a „occidentalizării", a „barbariei".

[16] Astăzi ipoteza aceasta este depreciată la noi, în urma observațiilor d-lui prof. D. Russo (*Studii bizantino-române,* București 1907). Ne propunem să arătăm, într-o lucrare specială, că totuși Hasdeu a avut dreptate.

[17] Unele ipoteze ale lui Hasdeu sînt reluate de prof. Ilie Bărbulescu (d. ex. *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi,* București, 1929, p. 494, etc.). Vezi și N. Mustață, „Arhiva", XXXII, 1, p. 69.

Prin studiul său de tinerețe — care nu era, de altfel, decît o versiune definitivă a altor încercări din adolescență — prin cercetările care au urmat, Hasdeu încearcă să fixeze pîrghia istoriei românilor în alt punct de sprijin. Totul se schimbă, în perspectiva istoriei românești și în justificarea misiunii istorice a neamului nostru, dacă privim din acest unghi. Nu mai sîntem pur și simplu un popor romanic; — participăm la un popor *originar*, a cărei glorie precede pe cea a Romei...

Este ușor de înțeles pasiunea lui Hasdeu pentru problema dacă. În primul rînd, simpatia romantică pentru „străvechi", primordial, „originar". În al doilea rînd, opoziția — tot romantică — față de orice universalism, civil sau spiritual; tendința de a găsi, cu orice preț, structuri organice, autonome, impenetrabile; etnicitate contra universalism (politic, celebrul „cosmopolitism și naționalism" al lui Hasdeu). Fenomenul acesta — de opoziție contra universalismului — deși a fost promovat de Reformă și exaltat de gîndirea romantică, are o apariție mult mai frecventă în istorie, bineînțeles de semnificații locale. În epocile de criză ale istoriei unui neam, întoarcerea la „rădăcini", la „originar" și „specific" opunerea sau chiar negarea „universalismului" — este un fenomen deseori verificat. Întoarcerea Indiei la hinduism — „fenomen originar" — și abandonarea budhismului („religie universală"), în timpul marilor invazii turco-mongole și a valului islamic, care amenința chiar *ființa* spirituală și istorică a națiunei indiene. În timpurile moderne, primejdia care amenință *ființa* indiană este stăpînirea politică și spirituală a unui neam european; de aceea asistăm astăzi la o „modă" pre-ariană în toată gîndirea indiană. Se caută cu orice preț o desolidarizare de familia indo-europeană (din care fac parte și englezii), o ieșire din „universal" — și găsirea unei rădăcini autonome, locale, „etnice". Fenomen identic în Japonia, unde, în mijlocul secolului trecut, asistăm la redescoperirea religiei naționale, shintoismul, și decadența precipitată a budhismului. „Criza" Japoniei din veacul XIX seamănă cu criza care a străbătut Franța imediat după Revoluție; pe de o parte frenezia libertății, conștiința unei etape aurorale în istorie, pe de altă parte primejdiile din afară. Și atunci chiar aceste

valori „abstracte“ și universale, care făcuseră gloria Revoluției, valori laice, „umane“, au devenit pentru scurt timp „franceze“. Zeița Rațiunii era divinitatea poporului francez, egală Franței (cf. F. A. Aulard, *Le culte de la Raison et le culte de l'Être suprême,* 1793—1794 ; Paris 1892). „Criza“ care va încerca conștiința românească de abia peste cîteva generații — o străbătuse Hasdeu încă de pe la 1860. Căci era același amestec de frenezie a libertății (ca în Franța), a „intrării în lume“ (asemănare cu Japonia de la jumătatea secolului XIX) — și de primejdie a „instrăinării“ („invazia“, teroarea generației de la 1859—1870 — invazia care amenința Franța pe la 1793—1794), a „dezrădăcinării“ (occidentalizarea — criză similară în Japonia).

Toate acestea au contribuit, într-o măsură mai mică sau mai mare, la cristalizarea pasiunii lui Hasdeu pentru „daci“. De altfel, o generație după el, fenomenul s-a repetat în Franța — unde Camille Jullian scrie Istoria Galiei, afirmînd că mult lăudata civilizație romană nu a fost decît un militarism brutal, care a distrus începuturile unei culturi promițătoare, „locale“ (celtice). Iar pe la 1900 gîndirea spaniolă se „desolidarizează“ de latinitate și Roma, prin Unamuno, revendicîndu-și rădăcini „pasionale“ („africane“ ; vizigoții). În Germania și Anglia, atitudinile acestea de autonomie sînt frecvente. În cultura românească, după Hasdeu — care n-a izbutit să-și intereseze contemporanii asupra acestei glorii pre-romane a rasei noastre — „momentul dacic“ trăiește cu fervoare numai în strania *Dacie preistorică* a lui N. Densușianu, ca să devină cu adevărat instrument de creație istorică la Pârvan și elevii săi, și mijloc de valorificare etică și metafizică a existenții la Lucian Blaga („Revolta fondului autohton“). Astăzi, fascinația dacilor depășește interesul științific ; totul ne îndeamnă a crede că setea de „originar“ și „local“ se va adînci în spiritualitatea românească. De aceea afirmam că metoda lui Hasdeu rodește astăzi, și se bucură de o actualitate pe care n-a cunoscut-o niciodată în timpul vieții.

Romantic în filosofia istoriei, pe care o înțelege ca o eternă creștere, o nesfîrșită desfășurare — Hasdeu imprumită totuși cărților pe care le citește pe la 1870 o anumită

concepție pozitivistă, socotind această continuă desfășurare ca o „evoluție". (De altfel, în filozofia istorică a pozitivismului au trecut destule elemente romantice). Hasdeu se grăbește însă să precizeze măsura în care se lasă influențat de pozitivism. „Sîntem departe de a aparține așa-numitei școale pozitiviste din Francia... Pozitivismul cel adevărat nu poate respinge direct sau indirect nici pe unul din elementele constitutive ale Universului... A nega spiritul sub simplul cuvînt că nu se demonstră prin fizică, este o procedură tot așa de nelegitimă ca și negarea materiei sub simplul cuvînt că nu se demonstră prin metafizică... Doctrina *pozitivă*, după cum ni place nouă a o concepe, probează *materia prin experiment*, probează *spiritul prin raționament*, și probează *prin experiment și prin raționament ceea ce este materie și spirit totodată*, deoarece fiecare tărîm pur sau mixt posedă în parte cîte o procedură conformă proprici sale naturi. Medicul carele ar examina ochii prin stetoscop și pieptul prin oftalmoscop, ar fi un curios medic. Filozoful carele studiază spiritul pe o cale materială și închide materia în criteriul rațiunii, este un ciudat filozof... Un pozitivism bazat pe istorie trebuie să fie *materialist, spiritualist și deist totodată*... Spiritul și Divinitatea nu numai că predomnesc în istoria propriu zisă, dar ele transpiră chiar în antropologie, cea mai materialistă din toate științele care se ocupă cu studiul naturei umane..." (*Materia, spiritul și divinitatea. Pozitivism istoric*, „Columna lui Traian", IV, nr. 8, 1 iunie 1873, p. 144). Asemenea afirmații, din partea unui istoric fără nici o simpatie pentru creștinism, și în special pentru ortodoxie, făcute în plin pozitivism — sînt semnificative. Hasdeu se va mîndri cu ele, mai tîrziu, cînd le va republica întovărășite de completări spiritiste, în „Revista Nouă". Iar după ce discută ipotezele lui Darwin și Lubbock, Hasdeu ajunge la următoarele concluzii „...Este dar învederat că pe om îl produsese nu selecțiunea naturală, nu vreo altă lege fizică, nu materia cea neconștiintă, ci o cauză intențională, o forță inteligente, o putere prevăzătoare, avînd în scop progresul uman în viitor, iar nu mizerabilul *statu quo* al sălbatecului" (*ibidem*, p. 149).

Într-un studiu următor, *Originea civilizaţiunii* („Columna", IV, nr. 9, iulie 1873) îşi precizează concepţia providenţei în istorie.

Observă că *„progresul uman e numai posibil, nu necesar"* (p. 170), că „selecţiunea providenţială nu distruge liberul arbitriu uman şi nu înlătură responsabilitatea morală" (ibid.). Decadenţa Egiptului nu poate fi explicată prin factori climaterici (p. 171). „Factorii climaterici, genealogici şi sociali ridică cele de mai multe ori pe ici-colea cîte un colţişor al vălului, chiar atunci însă cînd el aruncă o vie lumină asupra chestiunii ginţilor, popoarelor, oamenilor mari, totuşi rămîne ceva în rezervă, un mic *residuum* mai esenţial decît toate, un sîmbure care nu se rezolvă decît prin selecţiunea providenţială...". „Această acţiune a Providenţei, deşi continuă, totuşi nu impune umanităţii, ginţii, poporului sau individului vreo direcţiune necesară, ci-i facilitează numai posibilitatea de a merge mai bine sau mai iute, posibilitatea de a ajunge mai sus sau mai departe, o simplă posibilitate, rămînînd în responsabilitatea omului de a-şi împlini misiunea sau de a o neglege, a face mai mult sau mai puţin, a se rădica sau a cădea. Fără Divinitate, civilisaţiunea ar sta prea jos; fără liber arbitriu, ar sta prea sus; simultanitatea Divinităţii cu liberul arbitriu împăcînd singură în istorie susul extrem cu josul extrem; iar cît despre punturi intermediare, ele decurg din presiunea circumfuselor, căci Providenţa nu schimbă raporturile lucrurilor (*ibid.* p. 172).

Hasdeu încerca să valorifice moral „progresul" uman, fără să renunţe la prezenţa imanentă a divinităţii în istorie. Pe cînd pregătea volumul II din *Istoria Critică*, şi se lupta cu marile probleme ale începuturilor civilizaţiei — simţise nevoia de a-şi preciza şi poziţiile sale filozofice. Dar n-a făcut-o decît întîmplător. Era prea îndrăgostit de „fapt" sau de „legendă" — ca să încerce dezbaterea pe larg a unei teorii filozofice. Rezistenţa sa împotriva pozitivismului este totuşi uimitoare, cînd ne amintim că primise entuziasmat metodele pozitive în lingvistică şi antropologie. Efortul filozofic, în această etapă a lui Hasdeu se concentrează în evitarea oricărei „teorii unilaterale". A fost unul dintre puţinii români ai secolului XIX care nu judeca lumea „unilateral" — adică nu o

socotea, cum spunea el, „exclusiv materială“ sau „exclusiv spirituală“. Dacă, în această etapă, și-ar fi continuat meditațiile filozofice, ar fi formulat, fără îndoială, o teorie a „planurilor realității“.

S-a întors însă, foarte repede, la istorie. Mai precis, la etnografie și preistorie, ca să fie după șase luni fascinat pentru o bună bucată de timp de lingvistică. Renunță la dezbateri teoretice, însă în tot ce scrie se accentuează setea lui romantică de „începuturi“, pasiunea lui pentru structurile colective (instituții, obiceiuri, legende), pentru global, organic, concret. Acum începe să studieze cu mai multă rîvnă folclorul, să-i caute izvoarele, să-i ghicească legile. Este în această aplecare a lui Hasdeu pentru faptul total, colectiv, anonim, originar — o întreagă concepție istorică, pe care epoca lui, a Unirii și a Independenții, nu a asimilat-o. Se promovau atunci „individualitățile“ și se căutau în Istoria neamului „figuri“ mari — nu instituții și obiceiuri. Concepția istorică a lui Hasdeu — primatul realităților originare, aurorale — nu începe să fie, la noi, decît de acum înainte actuală. Hasdeu se trudea totuși să justifice orginalitatea unui popor sau a unei etape istorice în chiar totalitatea istoriei. „...Obiceile cele mai originale, cele mai ciudate în aparență, cele mai excepționale la prima vedere, aparțin în totalitatea timpilor umanității întregi, dar în perioade definite caracterisă diferite popoare sau regiuni, astfel că — matematicește vorbind — usul x în *totalitatea timpilor* este comun lui A, B, C, D, E, F..., însă A și F l-au avut numai în periodul *a*, D numai în periodul *ß*, B și E numai în periodul *y*, etc.

Cu alte cuvinte, punctul fundamental de stabilit este : în epoca cutare obiceiul cutare distingea poporul cutare în regiunea cutare“. (*Originile Craiovei*, § 14, „Columna lui Traian“, VIII, 1877, p. 344).

Geniu romantic, Hasdeu rămîne înainte de toate unul dintre cele mai uluitoare genii pe care le-a zămislit neamul românesc. Hasdeu este de altfel singurul care *a trăit* un romantism românesc și a realizat o viziune magică românească. Valorificarea istoriei, înțeleasă ca un izvor de fenomene originare ; valorificarea morții, înțeleasă ca pragul de unde încep un nesfîrșit număr de

„forme“ care duc, una prin alta, la ultima perfecțiune : Dumnezeu — concepția aceasta magică a existenței și a omului nu a realizat-o nici un român din secolul XIX. Structura magică a gîndirii lui Hasdeu se manifestă în toată opera sa : orgoliu și acțiune în viața și în lupta politică, elogiul eroismului și al ambiției imperiale *(Răzvan și Vidra)*, încredere în geniul său și în misiunea neamului său, optimism. Restaurînd viziunea romantică pe adevăratele sale axe — magia — Hasdeu nu e numai cel mai profund romantic al nostru, dar și unul dintre cele mai însemnate figuri ale romantismului european. După Novalis, este singurul care a avut o intuiție magică a lumii atît de perfectă și de coherentă.

Geniu de o înspăimîntătoare vastitate, Hasdeu și-a cheltuit puterile sale creatoare cu o nepăsare pe care numai un prinț, un romantic și un erou ca el și-o putea îngădui. Din tot ce ar fi putut crea, au rămas multe șantiere, și foarte puține monumente. Dar planurile acestor șantiere sunt suficiente să acorde semnificație istorică unei întregi epoci.

Descoperit cel din urmă dintre toate figurile mari ale secolului XIX, Hasdeu va fi anevoie de asimilat total de cultura românească. Destinul lui de abia acum începe...

(1937)

30 de ani de la moartea lui Hasdeu [1]

17 septembrie 1937, ora 20.

Continuă și astăzi controversa [2] asupra nașterii lui B. P. Hasdeu. Unii istorici afirmă că s-a născut la 16 februarie 1836, în timp ce actul de naștere fixează data de 26 februarie 1838. În ceea ce privește ziua morții, însă, lucrurile sînt limpezi. Hasdeu a murit în ziua de 26 august 1907, în castelul de la Cîmpina. A murit singur, după ce a suferit o lungă și solitară agonie în tot cursul verii 1907. Două zile după moarte [3] corpul său a fost adus la București și înmormîntat în după amiaza de 27 august la cimitirul Bellu, în cavoul unde se odihneau cele două Iulii, fiica și soția lui Hasdeu. Numai vreo 7—8 prieteni și admiratori au însoțit cosciugul genialului scriitor. Era o zi caldă, tristă, apăsătoare — și convoiul funebru a străbătut aproape în goană străzile pustii ale Capitalei. Dar nici unul dintre cei care au însoțit trupul lui Hasdeu la locul odihnei sale veșnice n-a uitat această deznădăjduită după amiază. A fost una dintre faptele cele mai urîte ale bucureștenilor. Capitala țării, care a dus la cimitir cu un sfîșietor alai pe geniala Iulia Hasdeu, uitase în după amiaza zilei de 27 august 1907 să se închine în fața trupului neînsuflețit al celui mai învățat român. Petre Locusteanu a scris peste două zile un articol violent în „Voința națională", intitulat *Înmormîntare clasa a II-a.*

---

[1] Conferința, scrisă cu cerneală albastră, are 12 jumătăți de foi.
[2] Inițial „există încă o cotroversă".
[3] Inițial „aceasta".

Trebuie să recunoaştem că destinul lui B. P. Hasdeu n-a fost dintre cele mai fericite. Acest geniu universal, a cunoscut de timpuriu ura oamenilor. De mai multe ori viaţa i-a fost primejduită, în Rusia, fie din cauza tinereţii sale furtunoase, fie din cauza naţionalismului său neînfrînat. După ce a trecut Nistrul şi a ajuns pe pămîntul moldovenesc, poliţia rusească era încă pe urmele lui, şi numai intervenţia lui Kogălniceanu l-a scăpat de la extrădare şi de la surghiunul siberian. Hasdeu a avut însă de suferit din partea fraţilor săi români, nu numai de la ruşi. La Iaşi, în 1863 din cauza[4] romanului său *Duduca Mamuca*[5] pe care-l publica în revista „Lumina", a fost destituit din postul de profesor de istorie de la Colegiul Naţional şi dat în judecată pentru imoralitate. Procesul s-a ţinut la Iaşi, în zilele de 3 şi 4 iunie 1863, şi Hasdeu a fost achitat în unanimitate — dar postul de profesor la Colegiul Naţional nu şi l-a recăpătat. Deabia peste vreo 10 ani, în toamna 1874, Hasdeu e numit profesor de filologie comparată la Facultatea de Litere din Bucureşti. În privinţa romanului său *Duduca Mamuca*, se poate afirma fără teamă că este una din bucăţile cele mai de seamă ale literaturii româneşti moderne. Departe de a fi imoral, acest roman are o vervă şi o ironie romantică fără precedent în literatura noastră.

Dar soarta vitregă l-a urmărit pînă la moarte pe B. P. Hasdeu. Geniu universal şi mare scriitor — Hasdeu a avut destinul geniilor singurătatea, durerea, uitarea. Catedra sa universitară i-a fost suprimată cîţiva ani din motive de economie bugetară. În politică, deşi a scris cele mai frumoase articole politice din istoria presei româneşti, singurele care pot sta alături de cele ale lui Eminescu ; deşi a ţinut nenumărate discursuri şi conferinţe — în politică n-a avut decît elevi mediocri ; pe Tocilescu, bunăoară, cu care de altfel s-a şi certat mai tîrziu. Singurul său elev capabil, Lazăr Şăineanu, a fost nevoit să plece din ţară. Hasdeu a rămas către sfîrşitul vieţii foarte singur. Multe lucrări gigantice la care muncea de ani de zile — au rămas neterminate. În sfîrşit, cea

[4] Iniţial „pe cînd".
[5] Iniţial „Trei zile şi trei nopţi".

mai cumplită lovitură pe care soarta i-a dat-o lui Hasdeu, a fost moartea Iuliei.

Același destin vitreg a urmărit pe acest geniu al neamului românesc și după plecarea lui dintre cei vii. Hasdeu a lăsat o operă imensă, cam 12 000 de pagini mari. Dar[6] această operă a zăcut treizeci de ani în ziarele și revistele vremii sau în rafturile bibliotecilor. Din cele aproape 50 de volume și broșuri ale sale numai cîteva se retipăresc, de cele mai multe ori cu greșeli. Opera sa poetică, opera sa de luptător naționalist și de gazetar politic, romanul *Duduca Mamuca*, eseurile și pamfletele sale — toate acestea au fost înmormîntate de vreme. Și s-a făcut astfel o mare nedreptate. Pentru că puțini autori din secolul al XIX-lea au scris cu atîta vigoare, cu atîta inteligență și limpeziciune ca Hasdeu. Ideile sale politice se verifică și astăzi. Poeziile sale pot fi cetite cu încîntare și astăzi. Ca să nu mai vorbim de pamfletele sale măiestre de articolele sale critice și istorice, de conferințele sale morale... Am încercat să aducem din nou la lumină toate aceste comori de suflet și geniu românesc, retipărind o parte din scrierile literare, politice și morale ale lui Hasdeu în culegerea[7] de două volume mari editată de Fundațiile Regale. În cele 800 de pagini de text ale ediției mele nu se găsesc decît puține din scrierile lui Hasdeu. Totuși ele sînt suficiente pentru a cunoaște vastitatea[8] și adîncimea acestui geniu universal care se poate compara cu Dimitrie Cantemir. Mintea lui uriașă a străbătut toată întinderea cunoașterii omenești. Într-un secol bîntuit[9] de pozitivism și de searbăda specialitate — Hasdeu a avut destul geniu și destulă putere de muncă pentru a nu se mulțumi să rămînă numai un literat sau un istoric, un filolog sau un folclorist. El a vrut să cunoască totul — și să cunoască bine. N-a fost numai cel mai învățat dintre toții fiii neamului nostru — dar a fost poate singura minte universală a secolului al XIX-lea. Uitarea în care a căzut opera lui, se datorește poate și acestei amețitoare întinderi. Hasdeu știa foarte multe

---

[6] Inițial „din".
[7] Inițial „ediția".
[8] Inițial „întinderea".
[9] Inițial „străbătut".

lucruri — și cel care voiește să-i cunoască opera, trebuie să fie el însuși un enciclopedist.

Cred însă că tinerii de astăzi au, între alte misiuni pe care le impune istoria, și misiunea de a-și asimila gîndirea lui Hasdeu. Acest mare scriitor necunoscut nu trebuie numai cetit; el trebuie asimilat. Sînt în opera lui Hasdeu elemente care convin de minune sufletului românesc de astăzi. Hasdeu a fost un mare optimist, cu toate necazurile și suferințele îndurate în viață. Hasdeu credea în destinul istoric al neamului românesc. Drama sa *Răzvan și Vidra* este un pisc al literaturii dramatice românești, tocmai pentru că aduce motive[10] noi de inspirație. Și aceste motive sînt credința în destin, iubirea gloriei, dorința de a pătrunde cît mai sus în ierarhia omenească, setea de a face lucruri mari, eroice. Și dacă s-a spus că *Răzvan și Vidra* e o dramă romantică, lucrul este adevărat în primul rînd pentru că e străbătută de credința în destin și de setea pentru glorie. S-a spus de asemenea că Răzvan e „sforăitoare — pentru că într-adevăr principalii ei eroi vorbesc uneori cu o pasiune delirantă. Dar cît e de frumoasă și de romantică această „patimă de a fi mare“, această nebunie a ascensiunii, a violentării istoriei, a încrederii într-un destin imperial! Străbat aici pasiuni și nostalgii necunoscute repertoriului literaturii românești — atît de săracă în mituri și atît de bogată în personagii mediocre, „lipsite de pămînt“ sau „dezrădăcinate“. Există în *Răzvan și Vidra* un model „imperial“, eroic „pasional“ — despre care nu avem nici un motiv să credem că a fost anulat prin depășirea romantismului.

Romanul *Duduca Mamuca*, deși scris mai devreme, dovedește marile calități literare ale lui Hasdeu. Este, firește, o lungă nuvelă romantică, plină de elemente autobiografice. Ceea ce ne uimește în primul rînd în *Duduca Mamuca* este frăgezimea și spontaneitatea prozei. Are toată rezonanța unei povestiri autobiografice, scrisă în fugă, așa cum se scriu spovedaniile. Și este într-adevăr

[10] Inițial „elemente“.

o capodoperă unică în literatura românească, tocmai din cauza acestor elemente de confesiune romantică. Eroul povestirii seamănă leit cu marii nefericiți ai literaturii romantice. Este și el un „neînțeles“, ascunde și el un „mister“, poartă și el un „blestem“ care-l face să se sinucidă în noaptea nunții fără nici un motiv.

În privința scrierilor istorice și filologice ale lui Hasdeu, s-a spus că ele sînt „haotice“. Astfel pare ea, firește, unui cetitor nepregătit și, mai ales, lipsit de răbdare. Cel care urmărește însă cu atenție paragrafele din *Istoria critică* bunăoară, îi pătrunde repede planul general. Plan riguros, de o perfectă economie, păcătuind — dacă poate fi vorba de un „păcat“ — numai prin proporțiile sale monumentale. *Istoria critică,* se-nțelege, nu e construită „clasic“. Nu avea nimic de-a face viziunea romantică a lui Hasdeu — dominată de „monumental“ și de „originar“ — cu o tectonică lineară, mediteraneană. Prin tot ce iubea Hasdeu în istorie („originile“, începuturile) și prin sensul pe care îl dădea el istoriei românești (Dacii, elementele pre-latine) nu i-ar fi fost firească o construcție clasică. Deși în politică milita pentru pan-latinism — structura sa mentală nu era deloc latină. În tot ce a făcut și a scris Hasdeu, nu se ghicește nostalgia spiritului său pentru normele mediteraneene. Asta nu înseamnă, însă, că Hasdeu nu construia după canoane tot atît de riguroase. Dacă *Istoria critică* ar fi fost sfîrșită, caracterul său „gotic“ — sau mai precis, de Summa historiae — ar fi fost evident pentru oricine. Paragrafele, episoadele, care astăzi rătăcesc pe un neinițiat — se întregesc într-o perfectă economie. Trebuie să se țină necontenit în minte planul acestei monumentale lucrări. S-a spus, de asemenea că Hasdeu a emis multe ipoteze în istorie și filologie și că foarte puține din acestea au rezistat timpului. Dar trebuie să ne gîndim că, în istorie și filologie, viața unei ipoteze este extrem de scurtă, de-abia dacă durează o generație. Ori de pe la 1875, au trecut pînă astăzi mai mult de 60 de ani. Și cu toate acestea multe ipoteze ale lui Hasdeu au rezistat cu izbîndă timpului. Să amintim, bunăoară, teoria circulației cuvin-

telor ; existența cuvintelor dacice în limba română ; importanța Olteniei și Banatului în istoria românilor ; pluralitatea Basarabilor ; ipoteza asupra originei basmului ; influența bogomilismului asupra literaturii poporane și altele...

Astăzi, cînd au trecut 30 de ani de la moartea lui B. P. Hasdeu, un singur lucru sîntem [11] datori să-l facem pentru a omagia cum se cuvine pe acest luceafăr al neamului nostru : să-l cetim, să-l înțelegem, să-l asimilăm. Restul vine de la sine.

---

[11] Inițial „avem".

CUPRINS

Cuvînt înainte p. V
Notă asupra ediției p. XXIII

EMINESCU

Ediția lui Eminescu p. 3
Momentul Eminescu p. 6
„Asta-i o teorie care-i greu de înțeles..." p. 8
Insula lui Euthanasius p. 12
„Latina gintă e regină". Camoens și Eminescu p. 23
Eminescu — poetul neamului român p. 33
Eminescu sau despre absolut p. 46
„Deasupra tuturor gloriilor efemere !..." p. 55

HASDEU

Introducere p. 59
1. Tradiția enciclopedică p. 59
2. Hasdeu „geniu romantic" p. 62
3. Hasdeu scriitor romantic p. 72
4. Hasdeu gazetar politic p. 79
5. Concepția istorică p. 95

30 de ani de la moartea lui Hasdeu p. 105

JUNIMEA
IAȘI-ROMÂNIA

Lei 6,75